

**От „интернационализъм” към национализъм.
Комунистическият режим, македонският въпрос
и политиката към етническите и религиозни общности**

Чавдар Маринов

Комунизъм и национализъм: увод

Рухването на комунистическите режими в Съветския съюз и в Източна Европа беше последвано от изостряне на национални антагонизми и от войни като тази в бивша Югославия. Същевременно редица световни политолози обясняваха, че по силата на своята интернационалистическа идеология комунизмът бил „замразил” националистическите каузи, които логично експлодирани след 1989 г. Подобна интерпретация, макар и с друг патос, беше развита и от български историци, които подчертаваха „национално-нихилистичната” и „предателска същност” на четиридесет и пет годишното комунистическо управление в страната си.

Но дори един повърхностен поглед върху еволюцията на идеологическата стилистика на комунистическите ръководства би установил твърде различна и донякъде парадоксална картина. След една първа „интернационалистическа” фаза, насочена срещу „буржоазния национализъм”, режимите в Източна Европа всъщност възкресяват, макар и в модифициран вид, традиционни националистически схващания и стратегии, дори и най-крайните сред тях. Този процес е особено видим на Балканите (България на Тодор Живков, Румъния на Николае Чаушеску, Албания на Енвер Ходжа). Дори в преживелите силни антикомунистически сътресения централноевропейски страни управниците толерират и насърчават определени патриотични формули.

В съществуващата литература феноменът на „комунистическия национализъм” е най-често обясняван по инструменталистки начин: като средство за легитимиране на режимите след едно обезсмисляне и крушение на първоначалните пролетарско-интернационалистически лозунги. Сред подчертаваните фактори са и доктринални прилики между комунизма и национализма (популизъм, колективизъм, вяра в „светлото бъдеще”, тактика на масова мобилизация), както и местни специфики (антиколониалната кауза на марксистите в Третия свят, борбата на „национални” срещу „московски комунисти” в Източна Европа, икономическият егоизъм на по-развити страни като ГДР).

Други интерпретации откриват по-дълбоки структурни причини в самите механизми на функциониране на режимите. Още през 1944 г. в произведението си *Пътят към робството*, Фридрих фон Хайек посочва, че плановата икономика на социализма изисква строга затвореност на държавата спрямо външни влияния, вследствие на което интернационалистическата идеология еволюира в национализъм. Изследователката на Източна Европа Катрин Върдъри интерпретира национализма под комунистическо управление в една социално-икономическа перспектива „отдолу нагоре”: като масова реакция, предизвикана от

социалистическата „икономика на дефицита“¹. Последната пораждала популярна омраза спрямо етническите малцинства като конкуренти за дефицитните стоки, а партийният елит бил принуден да възприеме по-патриотичен курс. Натискът дошъл особено от страна на интелектуалците.

Всъщност обаче национализмът на комунистическото управление не възниква изведнъж, на *tabula rasa*. Въпреки декларативната интернационалистическа реторика, след идването си на власт, комунистическите лидери следват една държавно-укрепваща политика. Така дори и първата фаза на режимите е дълбоко амбивалентна. В Източна Европа тя идва след ясно заявления Сталинов хегемонизъм от 30-те години и извършеното в хода на войната реабилитиране на руския патриотизъм. Челният пример не остава неприложен в новите „народни демокрации“. Вече след 7-мия конгрес на Коминтерна (1935 г.) в комунистическите партии се насърчава определена толерантност към традиционната патриотична реторика: целта е образуването на „народни фронтове“ с останалите антифашистки сили. При победата си в съответните страни фронтовете и доминиращите ги комунисти претендират да представляват, освен интересите на трудещите се, също и „истинската“ национална кауза.

Така става и в България през септември 1944 г. с идването на власт на ОФ: буржоазният „шовинизъм“ е определен тъкмо като предателски в национален план (превърнал е страната в „немска колония“, довел е до национални катастрофи). „Пролетарският интернационализъм“ на комунистите пък е издигнат като специфична форма на патриотизъм. Постепенно в него започват да прозират все повече формули от края на XIX и началото на XX век, особено от Междувоеенния период. От 60-те години насетне реабилитацията на предходното идеологическо наследство протича едновременно по двете основни „оси“ на българския национализъм: иредентистката, свързана най-вече с т.нар. македонски въпрос, и антитурската / антиислямската, проявяваща се в политиката към най-големите етнически и религиозни малцинства в страната.

1. Македонският въпрос в комунистическа България

1.1. Проектът за южнославянска федерация

Поражението в Първата световна война и последвалият крах на идеята за „национално обединение“ възкресяват междувременно забравения лозунг за „автономна Македония“. В новите политически условия, тя се мисли от ВМРО и от свързаните с нея политически кръгове като независима държава с българско мнозинство. В изчистен от „буржоазно-шовинистични“ елементи вариант, подобна парола е прегърната и от един нов, но все по-важен актьор в македонския въпрос: Българската комунистическа партия. В началото тя лансира противоречивия лозунг за независима Македония (а също и Тракия и Добруджа) в рамките на Балканска съветска федерация. Както подсказва целта, БКП прокарва стратегическите планове на базирания в Москва Коминтерн. Същевременно, не бива да се забравя, че в неговия централен апарат ръководни постове заемат български комунисти като Васил Коларов и Георги Димитров, които и координират балканската му политика.

В съгласие със Сталиновите разбирания по „националния въпрос“, към края на 20-те години, политическият проект за македонска държава се допълва с

¹ Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991.

определено етно-национално съдържание: българските комунисти започват да говорят за отделна от българската македонска народност. Тази линия триумфира в известното решение на политическия секретариат на ИК на Коминтерна от януари 1934 г., с което се признават македонска нация и език, и се настоява за независима Македония, докато идеята за Балканска федерация отпада. БКП (след 1938 г. БРП) възприема новата формула. Но тя, с приближаването на Втората световна война, става все по-неясна, тъй като в съгласие с новата политика на Москва отпада и паролата за македонската независимост.

Ето защо след навлизането на българска войска и администрация във Вардарска Македония през пролетта на 1941 г. между българските и югославските комунисти се разгаря спор относно принадлежността на партийната организация в областта. За пръв, но не и последен път, двете „интернационалистки“ партии стигат до конфликт, напомнящ традиционните „шовинистични“ спорове между София и Белград. С намесата на Сталин, победител излиза Комунистическата партия на Югославия, която се нагърбва със задачата да организира македонско „националноосвободително движение“ против „българската окупация“. В хода на войната, и Антифашисткото събрание на народното освобождение на Югославия (АВНОЙ), и българският Отечествен фронт признават правото на македонския народ да се обедини в своите „географски“ и „исторически граници“. На 2 август 1944 г., победоносните Титови партизани провъзгласяват македонска държава, „Пиемонт“ за обединението на цяла Македония, в рамките на новата федеративна Югославия.

След малко повече от месец, новосформираното отечественофронтовско правителство в България започва преговори с югославското комунистическо ръководство с оглед българско участие във войната против германските сили на Балканите. В съгласие и със съветските стратегически планове, София търси начин да излезе от очерталата се международна изолация, вещаеща мрачната перспектива на победена страна. Договорът за военно сътрудничество е подписан в началото на октомври 1944 г. и българската войска установява едно проблематично сътрудничество с довчерашните си врагове – югославските партизани. Но преговорите не спират дотук. Комунистическите лидери на двете страни – Георги Димитров и Йосип Броз Тито – дискутират и една по-амбициозна идея: създаване на голяма федерация на южните славяни от Адриатика до Черно море. Също като в предишните проекти за Балканска федерация, важен залог на тази идея е бъдещето на Македония и, по-специално, обединението на трите ѝ географски дяла².

С тази цел, в края на септември 1944 г. в София пристигат създателят на МКП (а до голяма степен и на съпротивата във Вардарския край) Светозар Вукманович-Темпо и секретарят на ЦК на партията Лазар Колишевски. Те държат

² Въпросът за българо-югославската федерация е предмет на значителна литература в авторство на югославски, съветски и западни изследователи. Сред българските изследвания се открояват: Костадин Палешутски, *Югославската комунистическа партия и македонският въпрос (1919-1945)*, София: БАН, 1985; Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения*, София: ИИ на БКП, 1987; Георги Даскалов, *Българо-югославските политически отношения 1944-1945*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1989; Милчо Лалков, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския Югоизток (1944-1948 г.)*, София: Век 22, 1993; Добрин Мичев, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения (9.XI.1944 – 1949)*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1994.

твърде рязък тон по отношение на предходната политика на българските комунисти по македонския въпрос и настояват за най-бързо присъединяване на Пиринския край към неговата „майка-държава” със столица Скопие. В този момент македонските ръководители изглеждат оптимисти по отношение на скорошното обединение на двете области и се опитват да го ускорят по много начини, включително изпращайки агенти в Пиринския край, които да трансформират местните структури на ОФ в македонски „народноосвободителни” комитети.

Но ръководителите на БРП (к) реагират с крайна предпазливост на тази енергична агитация на тяхна територия. Те призовават ОФ комитетите в Пиринско да работят за издигане на македонско национално съзнание сред местното население и за популяризиране на македонската държава, но без да лансират директно лозунга за обединение³. В края на октомври 1944 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) и Димитров от Москва реагират срещу трансформирането на Пиринско в „държава в държавата”⁴, а дружбата с югославските им колеги заплашва да се превърне в конфликт. В тази обстановка, Сталин се намесва в обичайната си роля на арбитър: под негово покровителство консултациите за съюзен договор между България и Югославия продължават през декември 1944 и януари 1945 г. Македонските амбиции са поставени на заден план, но пък между София и Белград се очертава един друг препъни-камък.

Двете страни разменят няколко проекта за федерация, като в своите Титовото ръководство предлага интегрирането на България в Югославия в качеството на седма република, със статут идентичен на този на Сърбия, Хърватско и пр. Българските управляващи обаче настояват за двуполусна федерация, в която България би влязла като равноправен с вече съществуващата Югославия субект. Т.е. докато югославски лидери като подпредседателя на съюзното правителство Едвард Кардел предлагат федериране на принципа 6 + 1, секретарят на ЦК на БРП (к) Трайчо Костов желае решение според принципа 1 + 1⁵. Освен това, докато югославската страна цели незабавно създаване на федерацията, българската отстоява поетапното ѝ изграждане, започвайки с тесен политико-икономически съюз.

В случая със сигурност става дума за определена „патриотична” мотивация при българските ОФ ръководители: те считат, че югославското решение би означавало загуба на българската държавност и на една дълга историческа традиция. В техните опасения може да се съзре и традиционното възприемане на Югославия като „сръбска” политическа формация. Що се отнася до Сталин, първоначално той подкрепя българската позиция и призовава за биполярно южнославянско обединение от „австро-унгарски” тип⁶.

Ала през януари 1945 г. Великобритания протестира пред СССР против започналите преговори за федерация с аргумента, че България не е подписала мирен договор и следователно не може да води самостоятелна външна политика.

³ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, том 2, София: ГУА при МС, 1999, с. 1125-1127, 1128-1131. Документите, отнасящи се до периода след 9 септември 1944 г., са публикувани и в *Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944-1952 г.)*, София: УИ Св. Климент Охридски, 2004.

⁴ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 2, л. 3-4 ; ф. 1-б, оп. 6, а.е. 4, л. 8.

⁵ Лалков, пак там, с. 178-180.

⁶ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1174, 1196.

Чърчил вече се е договорил със Сталин за равни степени на влияние върху югославските дела. Този факт усложнява въпроса с българо-югославското федериране: Лондон и Вашингтон му се противопоставят, тъй като София попада със сигурност под съветска доминация. Пред тези протести Бащата на народите се отказва от незабавното изграждане на южнославянска федерация, без да сменя идеята от дневния ред. Той само препоръчва постепенното ѝ реализиране.

През април 1945 г. в Москва договарящите се страни се споразумяват за следващите етапи: възстановяване на дипломатическите отношения между двете държави (което се реализира на 5 май), подписване на договор за сътрудничество и взаимопомощ, като политическият съюз е отложен за бъдещ благоприятен момент. Поради наложената от Сталин предпазливост, след приключването на Втората световна война, проектът за българо-югославска федерация се протака за около година. Междувременно остават напреженията между демонстриращите „славянско братство” лидери на двете партии: Трайчо Костов и Георги Димитров се възмушават от югославското „главозамайване от успехите”⁷. Въпреки участието си във финалната офанзива срещу Германия, България е гледана като част от победения лагер, докато Титова Югославия се радва на огромен международен авторитет, резултат от размаха на антифашистка съпротива, пред която българската изглежда твърде незначителна.

Въпросът за момента на обединението на Вардарска и Пиринска Македония продължава да тежи, особено в комуникацията с ръководителите от Скопие. Те упорито настояват за присъединяване час по-скоро на Пиринско към новата Народна република Македония, докато колегите им в София държат да го поставят в зависимост от напредването на „братското сближение” между България и Югославия. Едновременно с това българските ръководители се опитват да свържат отстъпването на Пиринския край с необходимостта от връщане на България на Западните покрайнини (Царибродско и Босилеградско).

През юни 1946 г. ситуацията еволюира. Сталин съветва подписването на съюзния договор да изчака развързката на започналата в Париж мирна конференция, но приканва ръководството на БРП (к) да предостави „културно-национална автономия” на Пиринския край като първа стъпка към обединението на Македония⁸. Тази директива е скоро приета от X-ия разширен пленум на ЦК (9-10 август 1946 г.), на който все пак се подчертава, че присъединяването на Пиринско към югославска Македония ще се осъществи въз основа на съюзен договор между София и Белград⁹. Така, макар да потвърждават съгласието си за отстъпване на част от националната територия, лидерите на БРП (к) не желаят категоричното ѝ отцепване. Те настояват върху необходимостта да се предотврати поставянето на граница между България и Македония, както и да се даде на пиринци правото на българско поданство след обединението.

Конкретната стъпка към южнославянска федерация се прави след още една година, след сключването на мирния договор между България и победителите във войната. Между 30 юли и 1 август 1947 г., в словенския град Блед Георги Димитров и Йосип Броз Тито (в присъствието на македонския ръководител

⁷ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1202-1203.

⁸ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1268-1271.

⁹ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1278-1284.

Колишевски) се споразумяват за серия мерки, засягащи политическите отношения и икономическото сътрудничество между двете страни. Потвърдено е и желанието за присъединяване на Пиринския край към НРМ, като българската позиция се налага в някои пунктове: обединението на Македония ще се реализира само след сключване на съюзен договор между Югославия и България, и едновременно с връщането на Западните покрайнини. В междинния период суверенитетът на България в Пиринско е гарантиран, но пък София се задължава да учреди там редица македонски институции и да организира изучаването на македонски език и на история на македонския народ¹⁰.

Предвиденият договор за „приятелство, сътрудничество и взаимопомощ“ е подписан в края на ноември 1947 г. в Евксиноград, като терминът „федерация“ е избегнат. Но изключителният международен авторитет на Тито предизвиква у Сталин все по-голямо раздражение и определени резерви към южнославянската федерация. На всичкото отгоре, през февруари 1948 г., едно небомислено интервю на Георги Димитров вбесява съветския диктатор. Без да се консултира с последните му виждания върху международното положение, Димитров очертава като цел създаването на голяма конфедерация между Югославия, България и другите народни демокрации в Източна Европа, сред които нарежда и разтърсваната от гражданска война Гърция. На спешно заседание в Москва Димитров е солидно разкритикуван от Сталин, който обаче най-неочаквано потвърждава необходимостта от федерация на Югославия и България, а също и Албания¹¹.

На същата среща югославският представител Кардел изразява за пръв път скептицизъм. Съвсем скоро югославското партийно и държавно ръководство потвърждава завоя си по темата: в края на февруари, федерацията на южните славяни е обявена за ненавременна¹². През март българското ръководство получава от югославските си колеги телеграма, изразяваща тези резерви. При вече очертаващия се конфликт с Москва, в Белград нямат интерес от съюз, в който София би била „троянският кон“ на Сталин. Епилогът настъпва през юни 1948 г.: в Букурещ, Второто заседание на Информбюрото приема резолюция, осъждаща „тяснонационалистическата линия“ на югославските ръководители и тяхното „откъсване от социалистическия фронт“.

Резолюцията бележи началото на един изключително агресивен пропаганден конфликт между Съветския съюз и верните му комунистически партии и държави, от една страна, и Титова Югославия, от друга. България веднага се солидаризира с позицията на Сталин: в Букурещ, Трайчо Костов осъжда „националистическата“ политика на Югославия по македонския въпрос. С разрива между Тито и Сталин се слага и край на опитите за реализиране на българо-югославска федерация.

Впоследствие българската публицистика и историография от комунистическата епоха, както и някои изследвания след 1989 г. интерпретират идеята за федерацията като средство за „натиск“ върху София от страна на

¹⁰ Върху Бледските споразумения: Лалков, пак там, с. 243-251.

¹¹ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York: Harcourt, Brace & World, 1962, с. 171-184.

¹² Новица Велјановски, *Македонија во југословенско-бугарските односи, 1944-1953*, Скопје: ИНИ, 1998, с. 222.

белградските ръководители. Наистина Титовото ръководство поддържа идеята както поради вътрешнополитически съображения, така и по силата на един експанзионизъм, сред чиито цели през същия период са и присъединяване на Триест, на словенските области в Австрия и доминация над Албания. Няма съмнение, че непосредствена цел, особено за нетърпеливите лидери в Скопие, е присъединяването на Пиринска Македония. Но твърдението, че идеята за голяма федерация на южните славяни била внушена от Титовото ръководство¹³ е крайно неубедително.

Именно Георги Димитров е този, който още през 1941 г. лансира пред Бащата на народите такава идея¹⁴. През април 1944 г. той я потвърждава пред Сталин, Молотов и македонския активист Димитър Влахов като единствено решение на заплетения македонски въпрос¹⁵. Димитров не измисля нещо ново: идеята за „интегрална Югославия” с участието на България се дебатира през Междувоенния период в българското публично пространство; тя се подкрепя и от проюгославските лидери на „Звено”. За комунистите, федерацията на южните славяни е начин да останат верни на възприетата линия на присъединяване на Пиринско към „обединена Македония”, без при това да губят връзка с областта. Именно това притеснява някои югославски лидери, в частност в Скопие, които и не изглеждат привърженици на обвързване с България. Трябва да се изтъкнат и плюсовете за София в международен план от сътрудничеството с Белград, особено по време на войната. Все до подписването на мирния договор сближаването с Югославия е изход от международната изолация. Решаващи са обаче променливите калкулации на Сталин, който понякога изненадва балканските комунистически ръководства с неочаквано насърчение, в други случаи – с безцеремонна критика.

1.2. „Македонизацията” на Пиринския край и нейното преразглеждане

По време на преговорите с Югославия, българските комунистически ръководители инициират една днес често напомняна кампания: насаждането на македонско национално съзнание сред населението на Пиринския край, съвпадащ в административно отношение с Горноджумайска област, а от 1950 г. – с Благоевградски окръг. Изглеждаща като скандално и необяснимо по рационален начин „предателство”, „македонизацията” е всъщност реплика на съветската практика на *коренизация*, т.е. налагане на национална идентичност сред население, което не я споделя непременно и често я посреща дори враждебно¹⁶. При цялата си интернационалистическа реторика, целта на тази практика е именно затвърждаване на доминацията над това население, а не отказ от него. Наистина в българския случай като крайна цел на кампанията е заявено отстъпването на територия на „обединена Македония”, но в рамките на федерация, част от която се предвижда да бъде и България. Още в началото на ноември 1944 г., Политбюро на ЦК на БРП (к) решава, че Пиринската област ще се присъедини към Вардарската само въз основа

¹³ Например Лалков, пак там, с. 91, 295.

¹⁴ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1102-1103, 1109.

¹⁵ Георги Димитров, *Дневник. 9 март 1933 – 6 февруари 1949*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1997, с. 418-419.

¹⁶ Относно Сталиновата национална политика: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.

на българо-югославски съюз¹⁷ – линия, която няма да бъде изоставена все до конфликта от 1948 г.

С всичките си двусмислици и абсурди, македонизацията започва в края на 1944 г., но на първо време се изчерпва със заклеяване на традиционния „великобългарски шовинизъм“ и с повърхностна пропаганда, целяща да „популяризира“ македонската държава и народност. През есента на 1945 г. Областният комитет на БРП (к) в Горна Джумая реализира първите чествания, които трябва да възпитат македонско съзнание сред населението. Отбелязани са четири години от „въстанието на македонския народ“ срещу „българския окупатор“ (11 октомври), създаването на федеративна народна Югославия (29 ноември), а местните партийни активисти изпращат на Титовото ръководство възторжени телеграми от името на „пиринските македонци“.

„Внедряването“ на македонско съзнание се активизира след X-ия разширен пленум, който предоставя на Пиринския край „културна автономия“ и лансира „ред мероприятия“ по прилагането ѝ. Сред тях е проведеното в края на декември 1946 г. първо за комунистическата епоха преброяване на населението. За пръв път в България се „установява“ значителен процент македонци по „народност“: 169 544 души. Те формират мнозинство в Горноджумайска област: 160 641 или 63,6% от общото ѝ население. Обаче достъпната и до голяма степен публикувана документация издава чисто административното фабрикуване на „македонците“ от 1946 г.

В навечерието на преброяването, кметовете от петте околии на областта получават телеграми от партийните ръководства, настояващи цялото население да бъде записано като македонско „с изключение само на евреите, циганите, турците и българите, дошли от пределите на България. Българо-мохамеданите да се пишат по народност „македонци“ без разлика дали са отсам, или оттатък Места“¹⁸. По-късно местни активисти на Партията признават: „В областния комитет ни бе казано, че ако не изкараме 70% македонци, да си вземем шапките и да бягаме“¹⁹. Според околийския секретар на Петрич, „При преброяването ние извършихме натиск. Областният комитет ни определи да има в нашата околия 60-70 процента македонци. Ние позасилихме работата и получихме 90 процента македонци“²⁰. Преброителите попълват рубриката „народност“ според спуснатите директиви, докато преброяваните често не правят разлика между „българин“ и „македонец“²¹.

Сред другите лансирани мероприятия са откритата през май 1947 г. в Горна Джумая македонска книжарница, последвана от подобни в Неврокоп, Петрич и Разлог. През ноември същата година, в областния административен център отваря врати и Македонски народен театър, а подвижно македонско кино с библиотечка кръстосва региона. Задължен да добие „македонски облик“, излизаният от януари

¹⁷ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 7.

¹⁸ Веселин Ангелов, *Хроника на едно национално предателство*, Благоевград: УИ Неофит Рилски, 1999, с. 134; Мичев, пак там, с. 277.

¹⁹ Мичев, пак там, с. 274. Сrv. ЦДА, ф. 1-б, оп. 13, а.е. 112, л. 26.

²⁰ ЦДА, ф. 1-б, оп. 5, а.е. 21, л. 13.

²¹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 12, а.е. 452, л. 12. Сrv. Йордан Баев, „Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години“, *Военноисторически сборник*, 1994 / 1, с. 96; Мичев, пак там, с. 278.

1945 г. областен вестник *Пиринско дело* започва да публикува страница на македонски език. От нея напътствия в новата норма дава създателят ѝ Блаже Конески. Част от населението и институциите на Горноджумайска област са задължително абонираны за македонски вестници.

В течение на учебната 1947-1948 г., в училищата на областта е въведено изучаване на македонски език и на история на македонския народ. За тази цел, през декември 1947 г. идват 56 преподаватели от НРМ; през март 1948 г. общият им брой достига 93. Същевременно 149 студенти и почти толкова ученици от средни училища биват прехвърлени в НРМ, където да продължат образованието си като „македонци”, а 135 учители са пратени на квалификационни курсове за усвояване на езика. В Пиринския край започват и курсове за ограмотяване, които са ръководени на македонски. Просветното министерство лансира също така поправки в учебниците по история и география, които отстъпват на „македонския народ” част от националната история и потвърждават „македонския характер” на Пиринско.

Новата национална политика се прилага и спрямо емигрантите от Егейска и Вардарска Македония във вътрешността на страната. През пролетта и лятото на 1947 г. техните институции, включително Македонският научен институт, са закрити като гнезда на „върховизъм” и „великобългарски шовинизъм”. Част от библиотеката и архива на института е превозена в Скопие, както и костите на революционера Гоце Делчев. На мястото на старите македонски братства се създава „инициативен комитет” за организиране на македонски културно-просветни дружества, в които доминират свързани с Югославия македонски националисти.

Нововъведенията на „културната”/„културно-националната автономия” предизвикват различни по характер реакции. Точно както в съветските коренизации някои партийни функционери се престарават във внедряването на линията, а други пък са крайно критични към нея и се опитват частично да я отменят. Сред последните е например Владимир Поптомов – дългогодишен македонски активист, член на Политбюро и титуляр на високи държавни постове²². Що се отнася до пиринското население, академичните изследвания в България се опитват да създадат впечатлението за „масова съпротива” срещу македонизацията²³.

Всъщност тя е посрещната враждебно най-вече от опозиционните политически кръгове в София, както и от някои политици от „Звено”. В Пиринско, налагането на югославската македонска идентичност е също контрирано от опозиционери, включително бивши активисти на ВМРО. Конфликти възникват и между новодошлите от Скопие учители и местните им колеги: като представители на традиционната интелигенция, последните не приемат новите учебни постановки. Сред останалата част от населението недоволство и бойкот предизвиква най-вече задължителното изучаване на македонски, който определено е възприет като чужд, „неразбираем” и „сръбски” език. Партийните органи виждат огромни трудности в

²² Веселин Ангелов, *Вик в съня. Материали за съпротивата на Владимир Поптомов срещу македонизацията в Пиринския край (1944-1949)*, София: Симолини, 2005.

²³ Ангелов, *Хроника*, с. 299.

това отношение и употребяват различни заплахи в опит да задължат местните да усвояват езика²⁴.

Скоро конфликтът между Сталин и Тито спира предприетите активности и води до ревизия на някои официални схващания. XVI-ият пленум на ЦК на Партията (12-13 юли 1948 г.) заклеймява „антимарксистката и тяснонационалистическа“ политика на югославските ръководители и, в частност, тяхното вмешателство в Горноджумайската област²⁵. Гласува се резолюция, в която специален раздел е *По положението в Пиринския край*. Неговото присъединяване към НРМ и южнославянската федерация са формално запазени като цели, които обаче са отложени за неясен момент: при една вярна на социалистическия „фронт“ Югославия. Партийното ръководство си прави типичната „самокритика“, в която вината за нередностите около налагането на „културната автономия“ е успешно приписана на чужд натиск. Обект на специални нападки е „враждебната агитация“ на югославските „емисари“ (учители, книжари), превърнали Пиринския край в „държава в държавата“. Същевременно „скопските ръководители“ са критикувани за непризнаване на българско малцинство в НРМ.

V-ият конгрес (18-25 декември 1948 г.), на който Партията си връща името БКП, задълбочава разрива между София и „предателската клика“ в Белград. В част от доклада си, посветена на *Федерацията на южните славяни и македонският въпрос*²⁶, Георги Димитров жестоко критикува „антибългарската шовинистическа пропаганда“ на „агентите на Колишевски“ в Пиринския край. Той декларира, че населението там говори български език като матерен, че е отхвърлило натрапвания и „неразбираем“ за него „официален“ македонски, и че „от незапомнени времена се чувства свързано... с българския народ и не желае да се отдели от него“. Скопските управници са отново обвинени в „една системна кампания против всичко българско“ в НРМ. Впрочем подобни формулировки са вече изказани от Трайчо Костов на заседанието на Информбюро в Букурещ.

Така новата конюнктура отваря възможност за завръщане към определени традиционни разбирания по македонския въпрос. Наистина, решенията на двата високи форума на Партията през 1948 г. постановяват продължаването с „неотслабваща енергия“ на политиката на „културна автономия“. Нейните конкретни изражения са обаче неясни: македонските учреждения в Пиринско (книжарници, театър и пр.) биват затворени. Изучаването на македонски език се обявява за факултативно, но имайки предвид, че след края на учебната година македонските учители са уволнени и пратени обратно в Югославия, не остава кой да го води. В партийните решения е записано, че това ще бъдат „местни македонски учители“, но такива подготвени кадри няма. Ето защо 1948 г. бележи *де факто* край на „културно-националната автономия“ на Пиринско, макар на теория още десетина години да се поддържа, че областта и нейното население имат македонски характер.

²⁴ ДА-Благоевград, ф. 5, оп. 1, а.е. 5, л. 252; ЦДА, ф. 1-б, оп. 13, а.е. 112, л. 4.

²⁵ *Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944-1952 г.)*, с. 365-368.

²⁶ *Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944-1952 г.)*, с. 458-463.

От 1949 г. нататък тонът спрямо Югославия се изостря и практически всякакви контакти между двете страни са прекратени²⁷. Трескавата публикация на пропагандни материали срещу „Титовата банда” е съпроводена с дълга серия гранични инциденти и съдебни процеси за „вражеска дейност”. Жертва на един от тях е и бившият секретар на ЦК Трайчо Костов. В София „инициативният комитет” на македонската емиграция е също прочистен от „югославски шпиони” и през 1951 г. се създава Съюз на македонските културно-просветни дружества. Той получава задачата да се бори с „титовщината” и „колишевщината” сред многобройните егейски и вардарски емигранти във вътрешността на страната, прокарвайки при това „македонска по форма и социалистическа по съдържание” култура²⁸.

Партийната линия изглежда все по-мъглява: от една страна се признава македонска идентичност, включително в България. От друга, българският печат бълва ежедневно информации за „гестаповски терор” над пробългарско население в Македония и за „натрапването” на „изкуствения” и „посърбен” македонски език. В края на 1951 г. се реагира шумно и на внесения от Белград в ООН меморандум за „преследването” на „югославско малцинство” в Пиринския край. В същия момент, с оглед изясняването на партийната позиция, Владимир Поптомов е натоварен с изработването на „тезиси” по македонския въпрос.

В тях се обявява, че само в „народна и демократична” България „македонското население” на Пиринския край и македонската емиграция са получили своето „икономическо и социално освобождение” и развиват своя национална култура²⁹. Зад това парадоксално настояване се крие нова стратегия на БКП: именно Пиринският край е провъзгласен за „Пиємонт” за обединението на „поробената” отчасти от „тито-колишевската фашистка клика”, отчасти от „гръцките монархофашисти” Македония. Така признаването на македонска идентичност е мобилизирано за български държавнически цели: проектът за южнославянска федерация отпада окончателно, а центърът на бъдеща обединена Македония е в „свободна” България. Ала тезисите на Поптомов не само са посрещнати хладно в чужбина, но така и не внасят необходимата яснота по македонския въпрос вътре в страната. На местно и централно ниво продължава да царят тотална дезориентация: задачата да се гради македонска идентичност, но различна от югославската, се оказва трудна и с абсурдни последствия. Ръководителите в Пиринско не смеят да предприемат каквато и да е конкретна стъпка от страх да не би действията им да бъдат заклеймени било като „титофашизъм” и държавна измяна, било като „великобългарски шовинизъм”.

След смъртта на Сталин през март 1953 г., пак по знак на Москва започва нормализация на отношенията с Югославия, макар и в началото като с „буржоазна”, а не социалистическа държава. Прекъсва се антиюгославската пропаганда по българските средства за информация, разменят се посланици, активизират се търговските и културни връзки. Сближаването с Югославия е окончателно потвърдено в началото на юни 1955 г.: след официална визита в

²⁷ По подробно при Веселин Ангелов, „Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948-1956)”, *Исторически преглед*, 1996 / 5.

²⁸ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 993. Сrv. Стоян Германов, „Началото на преоценка на българската политика по македонския въпрос (1948-1963 г.)”, *Македонски преглед*, 2003 / 1, с. 109.

²⁹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 64, а.е. 160, л. 2-3.

Белград, първият секретар на КПСС Никита Хрущов посещава неофициално и София, където разяснява на българските другари новата политическа линия. По принцип за прилагането ѝ не би трябвало да има пречки след Априлския пленум от 1956 г.: идва на власт ново поколение ръководители, начело с Тодор Живков, които легитимират себе си със заклеяването на сталинския „култ към личността“.

В по-разведрена външнополитическа атмосфера, през декември 1956 г. е осъществено второто преброяване на населението в България, което отчита македонско население в етнически смисъл. Неговият брой е дори по-висок спрямо предишното преброяване: 187 789 души в цялата страна, от които 178 862 в Благоевградски окръг са записани като „македонци“ по „националност“. Българските историци интерпретират тези резултати като повторение на административната манипулация от 1946 г.³⁰. Но в официалните директиви за провеждането на второто преброяване се подчертава, че „грубата грешка“ от първото не бива да се допуска. Партийно-държавното ръководство решава, че регистрираните по-рано като „македонци“ могат да се самоопределят „*такива, каквито се чувстват*“³¹. ОК на БКП в Благоевград постановява експлицитно: „*Всеки свободно да определя своята националност. Никакво насилие*“³².

Обяснението на резултатите от 1956 г. се крие по-скоро във все още неревизираното официално признаване на „македонски край“ в България. Скоро новите ръководители се показват привърженици на по-неотстъпчива линия по македонския въпрос, но на първо време те не лансират практически мерки за „ре-българизирането“ на Пиринско и натрупаната инерция действа. Спомените от предшестващата кампания без съмнение влияят на начина, по който хората се самоопределят. Към това трябва да се добави и начинът на набиране на информация от страна на преброителите, които предпочитат да записват по чисто формален начин данните, фигуриращи в личните документи. А през 1956 г., според тях, населението на Пиринско е предимно „македонско“.

Сгоден повод за преразглеждане на политиката по македонския въпрос дава новият конфликт между Белград и Москва. През ноември 1957 г., по време на честване на Октомврийската революция в съветската столица, югославската делегация отхвърля поредния съветски опит за налагане на контрол над световните комунистическите партии. Започва нова, макар и далеч не толкова остра като предишната, пропагандна кампания против „Титовия ревизионизъм“. В този контекст, партийно-държавното ръководство в София натоварва двама свои членове с изработването на нова позиция по темата Македония: това са Енчо Стайков (член на Политбюро, секретар на ЦК и председател на ОФ) и Димитър Ганев (секретар на ЦК)³³.

Подготвяйки проектостановище с нови „тезиси“, двамата скоро провокират югославските управници и с публичното артикулиране на посланието им. На 3 март 1958 г., Стайков предизвиква злъчната реакция на югославските медии с реч

³⁰ Ангелов, *Хроника*, с. 289; Германов, пак там, с. 109.

³¹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 3023, л. 53-54, 57-59 – предложение на Централно статистическо управление при МС от 25 август 1956, приложено към решение на Политбюро на ЦК на БКП от 4 октомври 1956 г.

³² ДА-Благоевград, ф. 2, оп. 1, а.е. 164, л. 6 от 3 ноември 1956 г.

³³ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 3324, л. 7; Баев, пак там, с. 112-116.

по случай 80-ата годишнина от Сан-Стефанския договор. През есента в Разлог, по време на честването на 35 години от комунистическото септемврийско въстание, Ганев обявява македонския език за изкуствен и сърбизиран, обяснявайки, че в НРМ се преследват считащите се за българи. Резултатът е нова агресивна полемика между югославския и българския печат, както и вербална нота от страна на Белград.

През 1961 г. махалото се люшва пак: под нова съветска диктовка, българското ръководство предприема поредното сближаване с Югославия. Ала политиката по македонския въпрос вече няма да се преразглежда. Тодор Живков и неговите приближени следват една все по-твърда линия по отношение на всичко свързано с настоящето и бъдещето на Пиринския край, но и с миналото на географска Македония като цяло. Периодично организирани срещи между български и югославски партийно-държавни лидери се изразждат скоро в полемики. Москва пък проявява сравнителна толерантност по дебатирания въпроси, считани за „вътрешни“ или от „двустранен характер“ между балканските страни³⁴.

1.3. Българо-югославската полемика по македонския въпрос (60-те – 80-те години)

Традиционните български разбирания по македонския въпрос са категорично реабилитирани на пленум на ЦК на БКП, проведен на 11 и 12 март 1963³⁵. Има обаче една съществена промяна спрямо ситуацията преди комунистическия режим: предмет на критика са не толкова гръцките или сръбски претенции, а изградената във федеративна Югославия и междуременно насърчавана в България македонска национална идентичност. По време на високия партийен форум Тодор Живков лично оповестява редица исторически тезиси, вече одобрени от Политбюро. Партийно-държавният ръководител навлиза дълбоко в медиевистиката, подчертавайки, че в Македония през средновековието не е имало македонска народност, ами българска, която през 18-19 век се развила в българска нация. Македония е определена като „люлка на българското възраждане“ и се подчертава, че македонските революционери от края на XIX и началото на XX век имали българско самосъзнание. С тази лекция са разобличени „фалшификациите“ на „скопските ръководители“ и то не само в историческата, но и в езиковата проблематика: Живков заявява, че македонският език е „наречие от нашите западни наречия, диалект“. Обръщайки особено внимание на Пиринския край, той призовава към радикална промяна на партийната линия към местното население, което „е част от българската нация. Никаква македонска националност там няма и не може да има“.

Разликата с „димитровската епоха“ е очевидна: Живков критикува „грешките“ на Партията от Междувоеенния период насетне, избягвайки директни нападки срещу Димитров и Коларов. Той дори изразява открито съгласие с позициите по македонския въпрос, прокаравани в някогашните „шовинистични речи“ на „буржоазията“. Въпреки това, партийният лидер препоръчва линия на

³⁴ Относно съветската позиция в споровете между София и Белград: Robert King, *Minorities Under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1973, с. 187-219.

³⁵ Стенограмите са достъпни в ЦДА, ф. 1-б, оп. 5, а.е. 568, л. 268-324, и са отчасти публикувани в *БКП, Коминтернът и македонският въпрос*, с. 1286-1294 и у Германов, пак там, с. 113-136.

определен дипломатически компромис: България трябва да признае съществуването на македонска република в Югославия, където поради различни исторически фактори се развива македонско национално съзнание. Югославските ръководители пък трябва „да прехаят хапа” и да се откажат от намеса във вътрешните работи на България, по-специално в Пиринския край.

С принципа, че всеки трябва да е господар при себе си, към средата на 60-те години българското партийно ръководство прави стъпки към нормализиране на отношенията със западния съсед. Вината за спорадично припламващите в пресата спорове относно исторически въпроси е мъгляво приписвана на „недобросъвестни” историци или на „политическа намеса” в историята. Ала, следвайки една все потвърждаваща позиция, партийно-държавният елит се самовъвлича в полемики. През септември 1965 г. пред посетилия София Тито се декларира, че в Благоевградски окръг няма малцинствени проблеми и че такива има тъкмо с българите в югославска Македония, както и че македонското национално съзнание се създава на „противобългарска основа”: израз, който се превръща във вечен рефрен на българските ръководители³⁶. Тези становища не предизвикват ентузиазма на другата страна, която скоро изразява и шумни протести.

Повод за такива е третото преброяване на населението в комунистическа България през декември 1965 г. То дава един изключително нисък брой „македонци”: 9 632. При това в Благоевградски окръг са отчетени само 1 437, т.е. 0,5 % от неговото население и под 1 % от предходно записаните 178 862 „македонци”. Макар централното и окръжно партийни ръководства да твърдят, че преброяването е проведено в обстановка на „пълна свобода”, двама месеца по-късно Живков споменава за „един маньовър”, чрез който „за няколко дни цялото население в този край осъмна като чистокръвни българи”³⁷. За маньовъра знаели само четирима души, за да не се „издаде дружината”. Очевидно той е приложен специално в Благоевградски окръг, тъй като числото на „македонците” в останалата част на страната е в рамките на това от първите две преброявания – между 8 000 и 9 000 души. Макар и конкретните данни да са публикувани две години по-късно, „изчезването” на „пиринските македонци” е вече известен факт, който усложнява все повече двустранните отношения.

През ноември 1966 г. избухва и първият голям „езиков скандал” между България и югославска Македония, след като шефът на СБП Георги Джагаров отказва да подпише договор за сътрудничество с дружеството на македонските писатели, изготвен и на македонски език. Месец по-късно, по време на официална визита в Белград, Живков демонстрира изключителен националистически патос³⁸. В присъствието на Тито, той атакува фронтално македонския партиен лидер Кръсте Цървенковски, заклеявайки „денационализацията” на стотици хиляди българи във Вардарска Македония и скопските „измишльотини и фалшификации”. На настояването за признаване на македонско население в страната си, българският комунистически ръководител отвръща с образа на Паисий Хилендарски и с дълго

³⁶ ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 15, л. 39-41.

³⁷ Веселин Ангелов, *Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989)*. Документи, София: Симолини, 2008, с. 172, 175.

³⁸ Виж стенограмите: ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 49, л. 69-82.

изброяване на исторически личности от Македония, българи „отгоре до долу”, във „всичките си фибри”: от Климент Охридски до Димитър Благоев.

В резултат, от началото на 1967 г. започва печатна война между българската и югославската преса, в която конфликтни исторически интерпретации за средновековието и Новото време са съчетани с обвинения относно сегашната ситуация: преследването на „всичко българско” в югославска Македония и на „македонското малцинство” в България. На този фон, на 13 април 1967 г. Политбюро на ЦК на БКП формулира четири принципа на политиката по македонския въпрос³⁹. Българското ръководство 1) се противопоставя на „фалшифицирането” на „историческите факти”, понеже не открива „исторически и научни данни” за съществуване на македонци в миналото; 2) признава чисто политическия факт на съществуването на македонска република в Югославия, където македонско национално съзнание „започнало” да се формира; 3) отхвърля всякакви аспирации към Благоевградски окръг, който е „неразделна част” от българската нация; и 4) настоява за свободна самоизява на считащите се за българи в югославска Македония. Очевидно линията на БКП не се придържа строго към формулирания на Мартенския пленум от 1963 г. компромис (признаване на македонци във Вардарско срещу това на българи в Пиринско). Българското партийно и държавно ръководство все повече държи да посочи и „истинската” идентичност на югославските македонци. От една страна, нападението е най-добрата защита, а от друга, управниците в София явно смятат, че българската принадлежност на пиринското население не може да се поддържа по недвусмислен начин, ако се признава другаде отделна македонска самоличност.

Последната е атакувана и по време на визитата на Цървенковски в София през май 1967 г.⁴⁰ Живков окачествява периода на „културната автономия” на Пиринско като „ненормален”, повтаря, че Партията е допуснала „грешка”, и напада признаването на македонска нация от Коминтерна през 1934 г. Климент, Самуил и Паисий са отново привикани, за да защитят българската позиция. Разговорът се превръща в истинска караница, когато в него се включва секретарят на ЦК на БКП и член на Политбюро Борис Велчев. Той заявява, че навсякъде в югославска Македония живеят българи и призовава Скопие да ги признае официално. По този начин двустранните отношения се усложняват още повече: между българския и югославския печат избухват нови полемики по разнообразни поводи. Такъв е например 65-тата годишнина от Илинденско-Преображенското въстание (2 август 1968 г.).

В същия момент напрежението между София и Белград рязко ескалира покрай инвазията на Варшавския договор в Чехословакия. Югославия започва да се готви за нападение откъм България; двете страни съсредоточават военни сили по общата си граница. Макар че в края на септември българското правителство прави

³⁹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 6655, л. 40-60. Срв. Баев, пак там, с. 120-123.

⁴⁰ ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 56, л. 6-37. Виж и спомените на Крсте Црвенковски, *На браником на македонската самобитност – материјали од политичките разговори за македонското праишање*, Скопје: ИНИ, 1998. Двустранните среци между български и югославски ръководители и развоят на полемиките в периода 1967-1982 г. са представени изчерпателно от Stefan Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982*, München: Oldenbourg, 1983 (мак. превод Стефан Требст, *Бугарско-југословенската контроверза за Македонија 1967-1982*, Скопје: ИНИ, 1997).

две декларации относно липсата на съветски войски в страната и на териториални претенции към западния съсед, кризата продължава до края на 1969 г. В опит да се укротят политико-историографските полемики, диалогът между двете страни се подновява, за да завърши с нова кавга в началото на ноември 1970 г. по време на посещението на югославските ръководители Кръсте Цървенковски и Велко Влахович в София⁴¹. Борис Велчев отново отрича съществуването на македонска народност, обяснява, че македонска нация се формира тепърва и то на „антибългарска основа“, и признава открито, че в миналото Партията и лично Георги Димитров са направили грешка с признаването на македонска идентичност. Партийно-държавните лидери започват нов спор за средновековието и за съдбата на почти 200 000 „пирински македонци“, който се изостря с включването на първия секретар на ОК на БКП – Благоевград Кръстю Тричков. Той също цитира Паисий, Йоаким Кърчовски, Джинот, Райко Жинзифов, братя Миладинови, обявявайки, че македонската нация е изградена за целите на сръбския национализъм.

Впоследствие тази историческа аргументация се възпроизвежда многократно от българските лидери, докато югославските инструментализират езика на „човешките права“, особено след Заключителния акт от Хелзинки (юли-август 1975 г.). Правят се и формални опити за сближаване на позициите, под които обаче прозират целите на двете страни: в случая на Белград и Скопие, признаване на „македонско малцинство“ в България, в случая на София – признаване на неговото несъществуване и на „хилядолетния“ български характер на Македония. През 1976 г. югославската офанзива на международни форуми като генералната асамблея на ООН, предизвиква приемането на нови директиви по македонския въпрос от Политбюро на ЦК на БКП⁴². Партийното ръководство мобилизира дипломатията, приканена по-активно да противодейства на югославския натиск, и академичните кръгове, призовани да разобличат „изопачаването“ на „нашето историческо минало“.

Новият връх на взаимна агресия идва през 1978 г., когато се навършват 100 години от Сан-Стефанския договор и 75 от Илинден. След като XI-ият конгрес на Съюза на комунистите на Югославия заклеява българската политика към „македонското малцинство“, през юли българското външно министерство оповестява специална декларация относно двустранните отношения⁴³. За пореден път българските дипломати отхвърлят съществуването на македонци в България, обявяват, че македонската нация „се създава“ въз основа на антибългарски фалшификации, и прочитат дълъг урок по история. В резултат, полемиките се глобализират, достигайки отново до сесиите на ООН и дори, чрез платени материали, до печата на страни като Индия и Бангладеш.

Преходът към 80-те години е белязан от най-забележителната разпрания между български и югославски партийно-държавни лидери. Това са Цола Драгойчева и Светозар Вукманович-Темпо, които между 1979 и 1981 г. публикуват в няколко различни издания спомените си за Втората световна война и

⁴¹ АМВНР, оп. 27, дело 158, преписка 3258.

⁴² ЦДА, ф. 1-б, оп. 66, а.е. 445.

⁴³ „За всестранно развитие на българо-югославските отношения“, *Работническо дело*, 24 юли 1978.

организирането на антифашистко движение във Вардарска Македония⁴⁴. Дватамата се обвиняват взаимно в „шовинизъм“ („великобългарски“ в случая на Драгойчева и „великосръбски“ в този на черногореца Темпо), докато пропагандната машина на двете страни се върти на пълни обороти.

Смъртта на Тито през май 1980 г. не успокоява задълго споровете. Новите срещи между български и югославски официални лица стигат все до традиционните взаимни нападки. Но отсъствието на големия харизматичен югославски ръководител изправя създадената от него държава пред нови проблеми, които донякъде притъпяват конфликта с България. В югославската федерация започват процеси на разпад: изострянето на национализмите в отделните републики изтиква на заден план „драмата“ на „пиринските македонци“. През новото десетилетие и българското партийно-държавно ръководство се сблъсква с по-важен проблем: последиците на предприетата от него смяна на имената на българските турци през зимата на 1984-1985 г. Макар и шумните разpravии от края на 60-те и от 70-те години да не се повтарят, до завършека на комунистическата епоха София и Белград не стигат до формално търсеното сближение.

1.4. Македонският въпрос: наука и пропаганда през 60-те – 80-те години

Развитието в посока на един все по-твърдо заявен национализъм е особено видно в сфери като историческата наука и езикознанието. В условията на комунистическия режим, те не представляват автономни изследователски и преподавателски занимания, а са до голяма степен оръдия на официалната пропаганда. В началния етап на режима, подложените на чистки и реорганизации научни среди са принудени да се подпишат под признаването на отделен македонски народ със свой език и историческо развитие, отделно от това на българите. Близките до новата власт авторитети се включват в безмилостния разгром на „буржоазния национализъм“ и на „великобългарския шовинизъм“. Но разривът с Белград през 1948 г. внася забележими промени: терминът „шовинизъм“ е автоматично пренесен върху западния съсед и започва един отначало муден процес на реабилитация на традиционния български разказ за миналото на Македония.

Вече съчиненията, писани в началото на 50-те, акцентират липсата на етнически смисъл на понятието „македонски народ“ в традициите на македонското освободително движение и отхвърлят съществуването на македонска нация преди създаването на югославската федерация⁴⁵. От началото на 60-те, в съгласие с партийно-държавното ръководство, историците се впускат в атака срещу „националния nihilизъм“ и „изопачането“ на българската история, в частност в „скопските фалшификации“. Разобличаването им става един от приоритетите на Института по история при БАН. През май 1966 г. ИИ приема „Директиви за

⁴⁴ Цола Драгойчева, *Повеля на дълга. Спомени и размисли*, том 3: *Победата*, София: Партиздат, 1979; същата, *Из моите спомени. На класови и интернационалистически позиции*, София: Партиздат, 1979. Последната версия е публикувана и на редица чужди езици, също както и интервюто ѝ „Македония – не повод за раздори, а фактор на дружба и сътрудничество“, *Отечествен фронт*, 9 февруари 1979. Следва Цола Драгойчева, *Такава е истината*, София: Партиздат, 1981.

⁴⁵ Представителен в това отношение е Дино Кьосев, *Борбите на македонския народ за освобождение*, София: Народна просвета, 1950, 1952; същият, *История на македонското национално-революционно движение*, София: НС на ОФ, 1954.

изучаването на историята, езика и културата на българското население в Македония и Тракия”, които лансират активното публикуване на извори, спомени и биографии, както и търсене на начини да се влияе на чужди изследователи в посока на „историческата истина”⁴⁶. Подобни са задачите и на другите учреждения, ангажирани с осъществяване и популяризация на исторически изследвания – не на последно място на основания през 1952 г. Институт по история на БКП. Звено на пряко подчинение на ЦК, ИИ на БКП видимо еволюира в посока на националната история и се превръща в средище на специалисти по македонския въпрос.

Силен тласък на патриотичното индоктриниране дава решението на Политбюро на ЦК по същия въпрос от април 1967 г. и особено мероприятията за изпълнението му, приети от Секретариата на 12 март 1968 г.⁴⁷. В тях специален акцент е поставен върху БАН, която е задължена да изработи общо становище на българските учени относно историческата принадлежност на Македония. Но не става дума само за тържествени меморандуми: Секретариатът лансира мащабна дейност по публикуване на научни и популярни произведения, посветени на миналото, културата и езика на македонските българи, в която са ангажирани буквално всички научни звена в сферата на хуманитаристиката и всички културни институции. Голямо внимание е отделено на търсенето в съседни и далечни страни на архивни документи, говорещи за българско население в Македония. Същевременно, българските архиви са обект на щателен контрол, за да се предотврати нежелателното публикуване на документи от чужди специалисти. Пристъпва се и към практическото „купуване” на учени, в частност от „капиталистическите страни”, с които се сключват „контрактації” за писане на изследвания по македонския въпрос, защитаващи българската гледна точка. Мероприятията на Секретариата привездат музеите в страната „в съответствие с историческата истина”, лансират „поправянето” на всички учебници в същия дух, инструментализирането за пропагандни цели на фолклора, на киното, телевизията и т.н. Българската православна църква е също поканена да се включи в „патриотичното дело”, особено сред македонската диаспора в Америка и Австралия, на „работата” с която се посвещава специално внимание.

За разлика от дебатите от март 1963 г., които остават секретни, мероприятията от март 1968 са предназначени за незабавно разпространение сред споменатите в тях партийни структури, държавни институции и казионни организации. През същата 1968 г. ИИ при БАН публикува „историко-политическа справка” по македонския въпрос, която предизвиква бурни реакции от югославска страна⁴⁸. Национализмът се утвърждава като формула на консенсус между учени и управници, а патриотичните поръчки от страна на последните не секват. През 1976 г. Политбюро отново призовава БАН да издаде „фундаментален труд”, който да контрира „изопачаващите” миналото югославски и други публикации⁴⁹. През 1977 следва ново решение на Политбюро, в което като основна задача на българистиката

⁴⁶ НА-БАН, ф. 88, оп. 3, а.е. 12, л. 49-52.

⁴⁷ ЦДА, ф. 1-б, оп. 35, а.е. 127, л. 16-23.

⁴⁸ *Македонският въпрос. Историко-политическа справка*, София: БАН, 1968. Ходът и тематиката на българо-югославските историографски полемики е подробно описан при Требст, пак там, с. 195-250.

⁴⁹ ЦДА, ф.1-б, оп. 66, а.е. 445.

е посочен разгромът на успешната в редица чужди университети (включително съветски) македонистика⁵⁰. Година по-късно, българските академични учени наливат ново масло в огъня с обемен сборник от документи за историята на Македония⁵¹, посрещнат с шумно възмущение в Югославия. В изпълнение на решение на Политбюро, сборникът е преведен и на чужди езици.

Същевременно в българския разказ тече процес на реабилитация на редица фигури и организации от македонското освободително движение от края на XIX-началото на XX век, предходно заклеймени като „шовинистични“. В края на 70-те години „върховистите“ – клеймо от пропагандния арсенал на димитровската епоха – са напълно оневинени⁵². Преиздават се съчиненията на емблематични изследователи на Македония като Васил Кънчов, Любомир Милетич, Христо Силянов. Започва реабилитация и на междувоенната ВМРО, громена в началото на режима като „фашистка“: това особено важи за първия ѝ лидер Тодор Александров⁵³. Към края на 80-те години близки до властта и до тайните служби историци, както и функционери от апарата на ЦК, призовават за реабилитация и на живеещия в изгнание и отговорен за гибелта на мнозина комунисти Иван (Ванчо) Михайлов⁵⁴.

Подобно е развитието и при лингвистите. Първата атака против конструираната в Югославия македонска идентичност е именно срещу новата езикова норма, бичувана от българското партийно ръководство още през 1948 г. В началото на 50-те българските езиковеди все още признават отделен македонски литературен език, развил се въз основа на български диалект⁵⁵. Но през 60-те години тази позиция става некоректна и учените от Института за български език при БАН започват да отричат съществуването на такава норма. През кризисната 1968 г., рамо до рамо с българските историци, езиковедите участват в тежка словесна битка с македонските си колеги на VI-ия световен славистичен конгрес в Прага. През 1973 г. караницата се повтаря на следващия конгрес, проведен във Варшава, за да се потрети през 1978 г. в Загреб. Същата година ИБЕ към БАН провокира македонските лингвисти със своеобразен манифест, в който употребяваната в югославската република стандартна норма е сведена до „писмено-регионална форма на българския език“⁵⁶.

Насърченият от партийното ръководство национализъм все пак не се свежда само до науката, а лансираната пропаганда надхвърля границите на културната сфера в България. Партийно-държавното ръководство действа в наистина глобален мащаб, опитвайки се да спечели и различните македонски диаспори. След решение на Политбюро от октомври 1960 г.⁵⁷, българската държава влиза в надпревара с Югославия относно бъдещето на егейските бежанци от Гръцката гражданска война

⁵⁰ ЦДА, ф. 1-б, оп. 66, а.е. 639.

⁵¹ *Македония. Сборник от документи и материали*, София: БАН, 1978.

⁵² Константин Пандев, *Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903 г.*, София: Наука и изкуство, 1979.

⁵³ Дечо Добринов, „Тодор Александров и македонското революционно движение“, *Векове*, 1980 / 1.

⁵⁴ Ivanka Nedeva, Naoum Kaytchev, „IMRO Groupings in Bulgaria after the Second World War“ в James Pettifer (ed.), *The New Macedonian Question*, Basingstoke and London: Macmillan Press, 1999, с. 177.

⁵⁵ Кирил Мирчев, *За македонския литературен език*, София: Наука и изкуство, 1952.

⁵⁶ *Единството на българския език в миналото и днес*, София: БАН, 1978.

⁵⁷ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 4291.

(1946-1949 г.), намерили временно убежище в други източноевропейски комунистически страни и в СССР. Доколкото Атина не желае „славофонските“ политемигранти, София и Белград се опитват да ги привлекат за своите каузи, предлагайки им заселване и трудоустрояване. Българската пропаганда сред тях се води от Славянския комитет в София, който през 1982 г. приема по-точното название Комитет за българите в чужбина. Същият поддържа връзки и с македонски диаспорични организации в Северна Америка и в Австралия. Един от парадоксалните ефекти на „национализирането“ на комунистическия режим е фактът, че през 70-те години Славянският комитет, МВнР и ПГУ на ДС влизат във връзка и с Македонската Патриотична Организация в САЩ и Канада с идеен ръководител Ванчо Михайлов⁵⁸. В името на „националните интереси“, комунистически функционери се опитват да създадат алианс с активисти и кръгове на една декларирано антикомунистическа организация.

Пропагандата по македонския въпрос има и един по-частен залог, но всъщност по-важен от далечния отвъдокеански контекст: идентичността на населението в Пиринския край. От втората половина на 50-те години редица доклади на МВР, на ОК-Благодоевград и на структурите на ЦК свидетелстват за наличие на „националистически прояви“ в Пиринския край, т.е. на индивидуално или организирано демонстриране на македонска идентичност. В отговор, през 1964 г., Секретариатът на ЦК на БКП инициира редица мерки за „класово-патриотичното възпитание“ на населението в Благодоевградски окръг⁵⁹. Пропагандата на българския патриотизъм се засилва особено по време на преброяването година по-късно, както и на предходната кампания по смяна на личните документи.

Независимо от отчетените „успехи“, данните за малки „националистически“ групи зачестяват по време на кризата от 1967-1968 г.⁶⁰. През ноември 1967, Секретариатът на ЦК посвещава ново заседание на „патриотичното възпитание“ в Благодоевградски окръг, след като получава от окръжния първи секретар доклад за 15 разкрити групи с около 90 души обща членска маса, проповядващи „свободна и независима Македония“⁶¹. Взетите от партийно-държавното ръководство мерки за „осъзнаването“ на „чистокръвно българското“ население на окръга са разнообразни: от съдебни процеси срещу активните македонски националисти до щедри инвестиции в местната икономика и инфраструктура, както и изграждане на нови културни и образователни институции през 70-те-80-те години. Двете преброявания, които следват изчезването на „македонците“ през 1965 г., отразяват ясно политиката на изграждане на хомогенна „социалистическа нация“. През 1975 г. са отчетени „граждани от небългарски произход“, включително „македонци“, но данните никога не биват публикувани, а през 1985 г. вече няма място за други национални идентичности освен „българи“.

Във вътрешността на страната, „патриотичното възпитание“ на все поредяващите среди на преселниците от Вардарска и Егейска Македония пък е поверено на Съюза на македонските културно-просветни дружества. Впрочем през

⁵⁸ ЦДА, ф. 141, оп. 9, а.е. 43, л. 73; пак там, оп. 10, а.е. 18, л. 56-60; пак там, оп. 11, а.е. 41, л. 55.

⁵⁹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 8, а.е. 6561; ДА-Благодоевград, ф. 2, оп. 6, а.е. 4.

⁶⁰ ДА-Благодоевград, ф. 2, оп. 7, а.е. 12, л. 43-47.

⁶¹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 8, а.е. 7981, л. 6-9.

1977 г. и той е закрит: за да се пресече ефектът на „обособяване“ на граждани на „земляческа“ основа. Във всеки случай, въпреки наследството от „внедряването на македонско съзнание“ през 1944-1958 г., нито в Пиринския край, нито в останалите части на страната кристализира значим колективитет, който може да бъде окачествен като македонско малцинство. В този смисъл, хомогенизационната политика на режима не среща истинска съпротива и със сигурност импонира на всички онези, които приемат предходната линия като ненормална. Не стоят обаче така нещата с ясно оформените като идентичност етнически и религиозни общности, на първо място мюсюлманските.

2. Политиката към етническите и религиозни общности в комунистическа България

2.1. Националното хомогенизиране на българоезичните мюсюлмани (помаци)⁶²

Още преди идването на комунистическия режим, съсредоточеното в Западните и Средни Родопи, както и в Тетевенския край, мюсюлманско население с български майчин език е обект на повече или по-малко насилствени асимилационни политики. В първия случай това е „кръстилката“ по време на Първата балканска война (1912-1913 г.), когато между 150 000 и 200 000 помаци от Неврокопско (дн. Гоцеделчевско), Драмско и Ксантийско (дн. Гърция) са принудени да приемат източното православие⁶³. Скоро покръстванията са отменени, но около две десетилетия по-късно условията на силен държавен национализъм налагат нови опити за приобщаване на дела от родопското население, считан за откъснат от българите християни вследствие на трагични исторически обстоятелства. През 1937 г. в Смолян се учредява Дружба „Родина“, която без да се обявява против исляма, започва кампания за сближаване на „българо-мохамеданите“ с православните им „братя“. С подкрепата на властта, „родинци“ инициират смяна на тюрко-арабските имена с български (но несвързани с християнството), изоставяне на отличителното мъжко и женско облекло (фес, фередже), превод на Корана на български, въвеждане на същия език в мюсюлманското богослужение и др. мерки за осъзнаване на „родовия корен“.

⁶² В настоящото изложение термините „българоезични мюсюлмани“ и „помаци“ се употребяват като взаимозаменяеми, въпреки възможните критики към един от тях или към двата. Първият термин изглежда най-коректен, доколкото не предрешава въпроса за етничността на население, което има разнообразни самоидентификации (мюсюлмани, българи мюсюлмани, турци, ахряни, помаци и др.). Терминът „българи мюсюлмани“, използван в последните български исторически и етнологични изследвания, съдържа определена идеология: той отъждествява етническата идентичност с говоримия език, и то при население, чиято етничност се артикулира по-скоро около религиозната отлика (сама по себе си повече или по-малко наблегната). Лансираният особено през 30-те години и после в комунистическата епоха термин „българи мохамедани“, както и производният му „българо-мохамедани“, фигурира като цитат на характерната за епохата терминология, но в качеството на аналитично понятие се избягва като некоректен. Същевременно, въпреки разпространеното схващане, че популярното название „помаци“ е оскърбително, то се използва от определени групи от същото население, а и в академичната литература – най-вече западна, гръцка и турска, но и в новата българска.

⁶³ Трудно е да се определи точният брой на помациите, които попадат впоследствие в българската държава. Според данни на МВР, към 1 януари 1989 г., те са 268 971 души. При първото преброяване след комунистическата епоха, през 1992 г., над 176 000 мюсюлмани посочват българския като майчин език.

Доколкото те са отхвърлени от мнозинството помаци, през 1944 г. стремящите се към разширяване на популярността си комунисти се обявяват против методите на „Родина” и за връщане на мюсюлманските имена и облекло. Политиката през първите месеци и години на управление на ОФ се характеризира със значителна толерантност към мюсюлманската религия и дори може да се говори за един тактически съюз между комунизъм и ислямски традиционализъм. Имената са върнати, облеклото става въпрос за личен избор, а родинци са заклеймени и съдени като „фашисти” и „великобългарски шовинисти”. Първоначално „народната власт” се радва на високо доверие сред помаците⁶⁴.

Ала то далеч не е абсолютно. Предприетите от новите управници социално-икономически промени не са посрещнати с ентузиазъм от мюсюлманското население. В граничните с Гърция райони върлуват помашки нелегални групи. От своя страна, комунистическите ръководители намират помаците за неблагоприятни с чуждата си идентичност и консервативния си начин на живот. Израз на такава недоверчивост е започналото през януари 1948 г. разселване на мюсюлманските малцинства, живеещи по протежение на южната държавна граница⁶⁵. Проведена по директива на Георги Димитров и в типичен сталински стил, тази кампания нарушава донякъде компактността на помашката общност и води до образуването на малки нейни анклавни във вътрешността на страната.

Лансираната от режима обществена модернизация предполага в частност потискане на влиянието на исляма. Мерките в това отношение са посрещнати от мюсюлманското население с открито недоволство. През 1953 г. такова предизвиква паспортизацията – поради вярването, че правенето на лични снимки е в разрез с кораническата забрана на човешки изображения. Особено негодувание предизвиква снимането на жените с открити лица, но в най-голяма степен помаците протестират против записването им в паспортите като „българи мохамедани” (а в Пиринския край и като „македонци”). На много места българоезичните мюсюлмани декларират, че се чувстват турци и настояват да бъдат записани като такива⁶⁶.

Едновременно с това, партийно-държавното ръководство взема мерки за ограмотяване на населението, с които трябва да се убедят и най-консервативните лица да изпратят децата си в училище, особено момичетата. Образователната политика сред помаците е в центъра и на първото решение на Политбюро на ЦК на БКП, посветено изцяло на тях. Освен директиви за изграждане на училищното дело в областите, населени от „българи с мохамеданска вяра”, взетото на 17 ноември 1956 г. решение съдържа и редица други мерки в социалната, икономическата и

⁶⁴ По-подробно: Михаил Груев, *Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959)*, София: ИК Кота, 2003, с. 52-65.

⁶⁵ ЦДА, ф, 1-б, оп. 5, а.е. 19, л. 17; Валери Стоянов, *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, София: Лик, 1998, с. 105-106; Улрих Бюксеншютц, *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944-1989*, София: МЦПМКВ, 2000, с. 95-96.

⁶⁶ По-подробно при Михаил Груев, „Паспортизацията от 1953 г. и българите мюсюлмани”, В: Искра Баева (изд.), *Иронията на историята. Сборник в памет на проф. М. Лалков*, София: УИ Св. Климент Охридски, 2004.

културната сфера с оглед преодоляване на наслоените „верски предразсъдъци и средновековни суеверия“⁶⁷.

След някои опити от 1958 г., реализацията на планираната „културна революция“ започва през следващата година с т.нар. „разфереджаване“, т.е. насилствено премахване на традиционното облекло (фереджета, шамии, шалвари, фесове, кюляфи). Кампанията продължава през първата половина на 60-те години и в нея са обхванати не само помаците, но и турците, и другите мюсюлмански общности. Всъщност тя никога не приключва напълно, понеже всяко отслабване на административния натиск води до възстановяване на носенето на отличително облекло. Практически, партийните и държавни ръководители се връщат към методите на заклеймената по-рано Дружба „Родина“. Често се стига до унижения и издевателства: на жените без нови светски дрехи, а също и на мъжете и децата им е забранявано да пазаруват в магазините, отказва им се здравно обслужване, не се допускат в пощата, в междуселските автобуси. Комисии обхождат домовете и изземат фереджета и шалвари, налагат глоби, конфискуват имущество. На някои места жените са събирани и преобличани насилно в местното училище, цели села са блокирани и сплашвани с автоматична стрелба⁶⁸.

В края на 1959 г. Министерството на народното здраве издава специално окръжно, с което се започва атака и срещу традиционното обрязване на момчетата (*сюнет*). Тъй като не може да я спре изведнъж, властта налага медикализирането на тази манипулация: тя трябва да се прави само от професионални лекари, а момчетата да се хоспитализират. Така религиозната семантика се премахва, а сюнетчиите са подложени на наказателно преследване за нанасяне на тежка или средна телесна повреда. В началото на 60-те години се засилва и натискът срещу ходенето на джамия, спазването на Рамазана, честването на празници като *Курбан-байрам* и на други мюсюлмански ритуали⁶⁹.

Паралелно в политиката на Партията се откроява все повече една тенденция, проявила се най-напред в хода на изселването от страната на част от турското население през 1950-1951 г. Тогава Политбюро на ЦК на БКП пресича стремежа на около 40 000 помаци също да емигрират в Турция. Аргументът на партийните лидери е, че „българо-мохамеданите“ принадлежат към българския народ⁷⁰. Управляващите все повече се опитват да разделят двете най-големи мюсюлмански общности в страната и да пресекат турското влияние („пантюркизма“, „турския буржоазен национализъм“) върху българоезичното мюсюлманско население. Логично те пристъпват и към пропаганда на българския му етнически „корен“. По такъв начин се възкресява идеология, предходно отречена като „фашистка“ и „шовинистка“.

Задачата да се прекрати „турчеенето“ сред помаците се актуализира през 1961 г. в писмо на отдел „Агитация и пропаганда“ на ЦК на БКП, изпратено до окръжните комитети, вътрешното, военното и просветното министерство.

⁶⁷ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 3062, л. 1-140. Относно просветната политика сред помаците: Бюксеншютц, пак там, с. 88-95.

⁶⁸ Михаил Груев, Алексей Кальонски, *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, София: ИИБМ, ИОО, 2008, с. 29-35.

⁶⁹ Груев, Кальонски, пак там, с. 36-44.

⁷⁰ Бюксеншютц, пак там, с. 81-82. Все пак около 5 000 българоезични мюсюлмани успяват да се преселят в Турция.

Последното е задължено да отдели помашките (а също и циганските и татарските) деца от турските както в учебните паралелки, така и в пансионите и пр. Същото разделение е препоръчано и в армейските части. БАН пък е натоварена да формира експертна група за проучване на произхода на българоезичните мюсюлмани⁷¹. Тези мерки са повторени и конкретизирани в решение на Политбюро от 5 април 1962 г. Местните органи на властта са инструктирани да не допускат преселване на „българи мохамедани“ в селища с компактно турско население⁷².

В становището от 1962 г. за пръв път се поставя и един нов въпрос: смяната на личните имена. Институциите по места са задължени да опростят необходимата за тази цел административна процедура, с което да отпадне изискването за специално съдебно решение. На този етап се подчертава, че възприемането на български немюсюлмански имена ще става само при вътрешно убеждение и изразено собствено желание. Всъщност още от втората половина на 50-те години властта насърчава с дребни привилегии „доброволната“ смяна на имената при местния актив, най-вече при функционерите на БКП. Тази линия има определен успех, предимно в Смолянски окръг. Започва и преценка на дейността на Дружба „Родина“, подкрепяна от някои управници в Смолян, но решително отхвърляна от други. В крайна сметка, въпросът отново стига до върховните структури на Партията.

На 6 март 1964 г. се провежда заседание на Секретариата на ЦК, посветено на „българо-мохамеданския“ проблем и председателствано от секретаря по идеологическите въпроси Митко Григоров. На него се призовава към премахване на „старите, вредни традиции в бита“, „преодоляване на религиозния фанатизъм“ и „замяна на турско-арабските имена с български“. Партийното ръководство на Смолянски окръг е похвалено за – както се съобщава – 9-те хиляди лица, сменили имената си, а Благоевградското е критикувано за голямото си „изоставане“⁷³. В отговор се стига до първата насилствена кампания по преименуване, която се разгръща именно в Благоевградски окръг.

Обвинени от партийния връх в нерешителност, регионалните функционери Кръстю Тричков (първи секретар на ОК), Съботин Генов и Петър Дюлгеров решават да „спуснат по места“ партийните директиви, пристъпвайки директно към смяна на мюсюлманските имена. На 22 март 1964 г. се провежда съвещание на партийния актив (около 600 души) в град Гоце Делчев, на което местни функционери помаци обявяват новите си имена и приканват останалите да сторят същото. Мнозинството активисти се въздържат да последват примера, но не задълго. Създават се специални комисии по преименуването с участие на униформени милиционери и въоръжени отрядници „за съдействие и морален натиск над българите мохамедани“. Започва и блокиране на селища, в което са привлечени армейски поделения.

⁷¹ ЦДА, ф. 1-б, оп. 40, а.е. 477, л. 1-4.

⁷² ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 4749, л. 15-17.

⁷³ Евгения Иванова, *Отхвърлените „приобщени“ или процесът, наречен „възродителен“ (1912-1989)*, София: ИИЕХ, 2002, с. 73-80. Виж и спомените на Петър Дюлгеров, *Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани*, София: Христо Ботев, 2000, с. 27.

Резултатът е съпротива по места – особено в село Рибново в Западните Родопи, където се стига до истинско въстание⁷⁴. Там комисията за смяна на имената е прогонена от местните с камъни, дърва и брадви. Рибновци си учредяват боен щаб за отбрана на селото, поставят турското знаме на минарето на джамията, изгонват учителите християни и семействата им, и прекъсват всички комуникации, свързващи ги със страната. Съпротивата се разпростира из Чеч: оттам, както и от района на Якоруда, са излъчени делегации, които да запознаят с исканията на мюсюлманите ЦК на БКП и турското посолство в София.

Развръзката е за момента в полза на бунтовниците: на 30 март кампанията е прекратена с личната намеса на Тодор Живков. Докато потърпевшите масово връщат имената си, на обсъждане в Политбюро обвинените по-рано в бездействие регионални функционери са подложени този път на рязка критика за „*допуснати груби извращения и грешки в работата с българомохамеданското население*”⁷⁵. Въпреки това, несъмнено е, че Живков одобрява преименуването. Благоевградските ръководители изпадат във временна немилост по-скоро заради неопитността и лошо пресметнатите си методи, но скоро са повишени в длъжност и влизат в най-близкото Живково обкръжение. Сред вдъхновителите на кампанията е и друг негов член – Пенчо Кубадински –, който се утвърждава като своеобразен „експерт” по „българо-мохамеданския” и „турския въпрос”.

Събитията от 1964 г. забавят смяната на имената на помаците, но тя се запазва като цел на лансираната от ръководството на Партията хомогенизационна политика. До края на 60-те години, заменяйки „тоягата” с „моркова”, комунистическата власт постига значителни успехи в модернизацията на живота в Родопите. Постепенно и най-отдалечените села са електрифицирани, до тях се прокарват асфалтови пътища, осигуряват им се автобусни връзки с градовете, строят се важни инфраструктурни и промишлени обекти, в които се отварят множество работни места и пр. Тези мерки не само повишават качеството на живот на помаците, но и разчупват изолираността им от останалата част на страната. Същевременно се засилва не само академичната, но и публицистичната пропаганда на българския „корен” на българоезичното мюсюлманско население, осъществявана от фигури като писателя Николай Хайтов.

Подготвили по-добре „почвата”, в началото на 70-те, българските управници пристъпват отново към смяна на тюрко-арабските имена. На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК на БКП гласува решение по „*националното осъзнаване на българите с мохамеданска вяра*”⁷⁶. Преименуването на помашкото население е сред мерките, препоръчани с оглед спиране на неговото „турчееене”. Кампанията започва в Смолянско, а през 1971-1972 г. се разпростира и в останалите части на Родопите. За целта са отново формирани комисии от партийни и ОФ-активисти, пропагандисти, учители, цивилни и униформени милиционери, и др. Изготвят се списъци с примерни „български” имена, от които мюсюлманите могат да избират: в противен случай, имената се спускат от местните органи на

⁷⁴ Събитията са описани при Стайко Трифонов, „Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944-1989)”, В: *Страници от българската история*, кн. 2, София: Просвета, 1993, с. 217-219; Груев, Калъонски, пак там, с. 50-55.

⁷⁵ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 5454, л. 1-39.

⁷⁶ ЦДА, ф. 1-б, оп. 36, а.е. 1052.

властта. В началото става дума за смяна единствено на личното име, но скоро кампанията се разпростира и върху презимето и фамилията. Сред парадоксалните последици на този акт е преименуването на починали родители, като техните наследници са задължени да им измислят имена.

На много места в Централните Родопи кампанията протича планомерно, не липсват и прояви на конформистки ентузиазъм. Но още в началото се стига и до протестни демонстрации, по-специално в Мадан и в Рудозем⁷⁷. През март 1972 г. още по-решително се противопоставят на преименуването жителите на доспатското село Барутин. Там смяната на имената се възприема от смолянските и девински партийни функционери като реванш заради участието на местните в Баташкото клане през 1876 г.⁷⁸. Миньорите от селото са бити жестоко заради отказа си да се подчинят на партийната повеля. Впоследствие, разбунтувалото се село е блокирано от милиция и армия. Стоотици селяни са пребити, няколко получават огнестрелни рани, а две жени загиват. Десетки са арестуваните, като част от тях са освободени след преименуването си, а други излежават в затвори различни периоди от време.

Броят на задържаните и интернираните се увеличава рязко с прехвърлянето на кампанията в Благоевградски окръг. Един от най-драматичните епизоди е през май 1972 г., когато около 400 мъже от района на Бабек тръгват през планината към София с цел да протестират пред турското и американското посолство. Групата е успешно „неутрализирана“ от органите на реда, като междуременно един от „пратениците“ умира по пътя. Погребението му е повод за масова демонстрация в Якоруда, а в близкото село Бунцево се стига и до бунт. Тези събития са повод за специално заседание на Политбюро, на което – въпреки критиките, изказани от някои висши функционери – благоевградското ръководство е поощрено от Тодор Живков⁷⁹.

През зимата на 1972-1973 г., три все още необхванати от кампанията села в подножието на Пирин – Корница, Брезница и Лъжница – организират собствена колективна отбрана срещу евентуална акция за преименуване. В продължение на няколко месеца в тях се установява особено „революционно“ управление, а опитите на окръжните партийни функционери да го превземат отвътре не дават резултат. В крайна сметка, през март 1973 г., селата са атакувани от милиция и армия, като в Корница се стига до кръвопролития. В сблъсък със силите на реда са убити неколцина от местните, а десетки са ранени. Впоследствие 11 души са осъдени на различни срокове затвор, десетки са затворените без присъда, цели семейства са интернирани. Освен живите са „хомогенизирани“ и мъртвите: в редица селища се унищожават надгробните паметници с тюрко-арабски имена.

Между втората половина на 1973 и началото на 1975 г. са преименувани и българоезичните мюсюлмани в Тетевенско, както и по-малките групи във вътрешността на страната (Разградско, Шуменско, Великотърновско, Пловдив, Асеновград и др.). И в тези случаи не минава без жертви, но точният брой на убитите по време на кампанията от 1970-1974 г. е труден за установяване: мнозина

⁷⁷ Ходът на кампанията е описан при Бюксеншютц, пак там, с. 101-105; Груев, Калъонски, пак там, с. 67-84.

⁷⁸ По-подробно – при Иванова, пак там, с. 108-112.

⁷⁹ Дюлгеров, пак там, с. 75-76.

умират месеци след акциите вследствие на травми от побоища. За да се поемат пък стотиците арестувани е отново отворен лагерът „Белене”.

Смяната на тюрко-арабските имена все пак не е краят на лансираното от Партията „патриотично възпитание” на помаците⁸⁰. Продължават вече утвърдените форми на потискане на ислямската религия: ограничаване на посещенията на джамиите, недопускане на мюсюлманските празници, налагане на „социалистическата календарно-празнична система”, преследване на ритуалните обрязвания и пр. Тези мерки са заложили в нов пленум на ЦК, посветен на идеологическата работа, който се провежда през февруари 1974 г.⁸¹ Окончателното реабилитиране на идеите и методите от „фашисткия” период е скоро засвидетелствано от назначаването на бившия родинец Величко Караджов (Юсеин Коджахасанов) за първи секретар на ОК-Смолян. Но на Февруарския пленум от 1974 г. се поставя и един нов проблем: „приобщаването” на населението от турски произход. Моделът за това е вече зададен.

2.2. „Приобщаването” на турското население (1944-1984 г.)

Концентрирани най-вече в Източните Родопи, Източна Стара планина, Лудогорието и Добруджа, турците⁸² са първоначално пренебрегнати от българските правителства в социално и политическо отношение. Поради това, спрямо тях не се упражнява хомогенизиращ натиск и тяхната общност се ползва с вътрешна автономия (частни училища, религиозни фондации, колективно представителство пред държавната власт посредством мюфтиите и пр.). Положението се променя през Междувоеения период с проникването на кемалистката идеология в България. Правителствата в София сключват негласен съюз с консервативното мюсюлманско духовенство, стараяйки се да ограничат разпространението на модерния турски национализъм.

При силнонационалистичните режими след 1934 г. личи все по-ясно стратегията да се възпрепятства образованието сред общността и формирането на национална интелигенция. Рязко спада броят на турските училища и почти всички вестници на турски език са закрити. Закрит е и основаният през 1926 г. кемалистки-ориентиран съюз на културно-просветните и спортни дружества *Туран*. Това е период и на масова замяна на турски топоними в страната. Но, въпреки множеството изселвания, започнали още през 1877-1878 г., в навечерието на Втората световна война турците се запазват като най-голямото национално малцинство в българската държава: около 10 % от населението.

След 1944 г. отношението на управляващата БКП към турците се развива по начин сходен с политиката ѝ спрямо българоезичните мюсюлмани. Но все пак съществуват и редица специфики, свързани както с факта, че турското население се схваща като друга етническа общност, така и със съществуването на външна „държава-майка”, при това в „капиталистическия лагер”.

⁸⁰ Впрочем през 1978 г. Секретариатът на ЦК констатира, че 6 718 мюсюлмани, живеещи в София, Пловдив и други градове, са успели да избегнат кампанията: ЦДА, ф. 1-б, оп. 36, а.е. 595.

⁸¹ Стоянов, пак там, с. 148-149.

⁸² В случая става дума за турскоезичното мюсюлманско население в България. Както обаче се спомена, голяма част от хората, които от външна гледна точка се определят като помаци, а също и като цигани-мюсюлмани или татари, се идентифицират традиционно като турци.

В началото, комунистите се опитват да легитимират своето управление сред турците не само с известна толерантност, но и посредством активни културно-просветни мероприятия по съветски модел. В периода 1945-1949 г. се възобновява турскоезичната периодика и се увеличава броят на турските училища. Те се равнопоставят с българските, основава се турско педагогическо училище в Стара Загора, а към Учителския институт в Шумен се открива отдел за подготовка на турски прогимназиални учители; възникват турски читалища и детски градини. В съгласие с „Димитровската“ конституция от декември 1947 г., турската общност е призната за национално малцинство и се ползва с правата, предвидени в чл. 79: да учи на свой майчин език и да развива националната си култура.

Така политиката на „народната власт“ контрастира както с относителната незаинтересованост от живота на тази общност, характерна за българските правителства преди Междувоеенния период, така и с дискриминационните практики от средата на 30-те години насетне. Разбирателството между новия режим и турското малцинство обаче не е безупречно. От една страна, предприетите мерки засягат автономността на традиционните мюсюлмански институции: образованието в училищата става светско, средното духовно училище в Шумен се секуларизира, джамиите преминават под правителствен контрол и т.н. От друга страна, колективизацията на селскостопанската собственост предизвиква недоволство сред турското население, което е в огромното си мнозинство именно селско. Към това трябва да се добави фактът, че през 1947-1948 г. рязко се влошават отношенията с попадналата в западната сфера на влияние Турция. След серия инциденти на българо-турската граница се стига до дипломатическа криза между двете, озовали се в противникови лагери, страни. Властта в София започва да гледа на турското малцинство като на опасна „пета колона“ на Анкара.

Всъщност още в началото на 1945 г. Георги Димитров заявява, че с турците трябва да се действа „осторожно“ и че Турция трябва „да си отиде в Азия“⁸³. На пленум на ЦК на БРП (к), проведен на 4 януари 1948 г., отново Димитров определя „небългарското население“ по южната граница като „постоянна язва за нашата страна“. По съвет на Сталин, той призовава същото да бъде изселено оттам, както и да бъде заменено с „наше, собствено българско население“⁸⁴. Сред самото малцинство зачестяват опитите за бягство в Турция, а пред турските консулства се вият опашки за входни визи. В ситуация на ескалиращо напрежение с Анкара, на 18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП разрешава на желаещите от пограничните райони да емигрират, като най-напред бъдат изселени „реакционерите“ и „подстрекателите“⁸⁵.

Година по-късно българските власти установяват, че кандидатите за емиграция са 250 000, и обвиняват турското правителство, че протака изселването. Настойчивостта на ръководителите в София води до задълбочаване на конфликта с Анкара относно начина на провеждане на кампанията, и турската страна затваря

⁸³ Ибрахим Ялъмов, *История на турската общност в България*, София: Илинда-Евтимов, 2002, с. 287.

⁸⁴ ЦДА, ф. 1-б, оп. 5, а.е. 19, л. 17. Както се посочи по-горе, предприетите разселвания засягат и помациите.

⁸⁵ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 653, л. 4-5. В случай че Турция откаже приемането им, решението предвижда южнобългарските турци да се преселят в северните райони на страната, а на тяхно място да се настанят българи.

окончателно границата през ноември 1951 г. По време на тази първа за комунистическата епоха изселническа кампания в посока Турция, емигрират около 155 000 български граждани, сред които и роми-мюсюлмани и помаци. Цялостно погледнато, емиграцията през 1949-1951 г. може да се окачестви отчасти като бягство, отчасти като прогонване⁸⁶.

Въпреки това, комунистическата власт все още не залага изцяло на последната опция. В разгара на изселването, едно решение на Политбюро, взето на 26 април 1951 г., се опитва да стимулира оставането на турците в България като „активни строители на социализма“⁸⁷. От една страна, масовото им напускане е довело до недостиг на работна ръка в селското стопанство, а от друга – Сталин желае да използва турското малцинство като мост на политическо сближение с Анкара⁸⁸. В отговор, партийното ръководство лансира разнообразни мерки: подобряване на представителството на турците в органите на БКП и ОФ, засилване на културното сътрудничество с тюркоезичната Азърбайджанска република в СССР, модернизирание на турските селища. За пръв път се въвеждат и по-късно често напомняните квоти за прием на турски младежи в средни и висши учебни заведения⁸⁹. В апарата на ЦК на БКП се създава специален отдел за „работа сред турското население“, по-късно преименуван на отдел за „работа с националните малцинства“.

Своеобразната нетериториална културна автономия на българските турци продължава до края на сталинската епоха. Усилено се изграждат основни училища, в които занятията се водят изцяло на турски език; в тях се изучават и турска история и литература. Нараства броят на турските средни училища и учителски институти. В Софийския университет е основана Катедра по турска филология. Издават се нови вестници, създават се библиотеки, театри (в Хасково, Шумен, Кърджали, Разград, Русе и др.). Формира се турска интелигенция, макар и в кальпите на комунистическото индоктриниране⁹⁰.

Както в останалите аспекти на „националния въпрос“, възшествието на Тодор Живков бележи поврат и в политиката към турската общност. Новият курс се проявява през октомври 1958 г., когато на свой пленум ЦК на БКП приема тезиси за „работата на партията сред турското население“⁹¹. В документа централно място се отделя на борбата с „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“. Всъщност партийното ръководство преразглежда дотогавашното фаворизиране на турската етнокултурна идентичност, в което се съзира опасна тенденция към обособяване на общността. Сред залегналите в тезисите мерки е сливането на турските с българските училища и свеждането на преподаването на майчин език до избираем предмет. В средните, полувисши и висши учебни заведения обучението на турската младеж преминава изцяло на български.

⁸⁶ Бюксеншютц, пак там, с. 168-172.

⁸⁷ ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 1298.

⁸⁸ Ялъмов, пак там, с. 311-312.

⁸⁹ Всъщност още през летния семестър на учебната 1946-1947 г., в Софийския университет и в Държавната политехника за редовни студенти са записани без приеман изпит 25 турци и туркини: Груев, Калъонски, пак там, с. 111.

⁹⁰ Повече относно образователната политика – Бюксеншютц, пак там, с. 157-168; Стоянов, пак там, с. 119-121; Ялъмов, пак там, с. 312-324.

⁹¹ Тезисите са дискутирани през юни в Политбюро: ЦДА, ф. 1-б, оп. 6, а.е. 3645.

Основаната в Софийския университет Катедра по турска филология е преименувана през 1961 г. на Катедра по ориенталистика. Намалява се броят, обемът и периодичността на турскоезичните вестници и списания.

От 1959-1960 г. започва и натиск срещу ислямската религия и традиции, в която са потърпевши както турците, така и останалите мюсюлмански малцинства. Затварят се джамии, намалява се броят на духовенството, част от него се привлича към тайните служби. Кампанията по „разфереджаване” и практическата забрана на сунета предизвикват допълнително недоволство сред общността. Атеистичната пропаганда е все пак съчетана с поредица мерки за повишаване на жизнения стандарт на турското население и за увеличаване на неговата трудова заетост в промишлеността⁹².

След неуспешния опит за преименуване на българоезичните мюсюлмани през 1964 г., българското ръководство донякъде преразглежда политиката си и спрямо турците. В условия на растящо недоволство в рамките на общността, а и на затопляне на отношенията между Турция и СССР, определени кадрови и структурни промени на партийния връх смекчават хомогенизационния натиск в културната сфера. В средата на 60-те години броят на турскоезичните издания нараства отново, фаворизира се художественото творчество, особено фолклорът, развиват се радиопредаванията на турски език. Особено внимание се обръща на показното представителство в структурите на БКП: междуременно закритият отдел на ЦК за националните малцинства се възстановява за кратко (1966-1968 г.) под название „За работа с масовите организации и турското население”⁹³.

Очевидно, през 60-те години, партийната политика не може да се похвали с избистрена стратегия за „интегрирането” на най-голямото чуждоезично малцинство. Ясна е линията на потискане на исляма и модернизация на начина на живот. Но остава неясно до каква степен трябва да се заложи на отработените през сталинската епоха мерки за етническо представителство и насърчаване на културната специфика и до каква – на ограничаването ѝ. В крайна сметка, Живковото ръководство се ориентира към последното решение.

На 25 февруари и 19 юни 1969 г. Политбюро на ЦК на БКП приема поредните решения за „подобряване на работата сред турското население” и за неговия „културен възход”. Преповтаряйки формули от предишните, те поставят акцент върху асимилацията на турците. За момента, тя е описвана като „ускоряване” на „естествен процес” на „преодоляване на етническите различия”. На заседания на партийно-държавния елит механизмите на този „закономерен” и „прогресивен” процес са описвани от самия Живков и от неговия приближен Пенчо Кубадински: насърчаване на съвместния живот и работа на българи и турци, в частност на смесените бракове между туркини и българи, развитие на училищното дело в смесените райони и пр.⁹⁴ Междуременно е отново задействано и изпитаното средство за потушаване на реални или потенциални недоволства сред общността и за задържане на числеността ѝ в „приемливи” граници: изселването.

През март 1968 г. с Анкара се сключва спогодба за събиране на семействата, разделени от предишната емиграционна вълна. Тя влиза в сила година и половина

⁹² Стоянов, пак там, с. 133-134.

⁹³ Ялъмов, пак там, с. 343-347.

⁹⁴ Бюксеншютц, пак там, с. 137-138.

по-късно, а периодът ѝ на действие е до 1978 г. Даденият в спогодбата прочит на понятието „разделено семейство” е доста широк и включва роднини по права и съребрена линия, при това до четвърто поколение както във възходящ, така и в низходящ ред. По силата на това споразумение, в течение на десет години, България напускат около 115 000 души. Изселването е възприето като възможност за освобождаване на страната от несигурните елементи – от онези, които не се чувстват обвързани с „делото на социализма” и се поддават на бичувания от официалната пропаганда „турски буржоазен национализъм”.

Това понятие става също обект на по-широко тълкуване, след като през май 1971 г. се приема новата „Живкова” конституция, в която терминът „национално малцинство” е премахнат. Макар и на „гражданите от небългарски произход” да се дава право „да изучават и своя език”, конюнктурата определено не е в тяхна полза. Пак през 1971 г. Брежнев формулира тезата за „единния съветски народ”, преведена от българското ръководство с лозунга за „единна социалистическа българска нация”⁹⁵. На хомогенизационния проект е дадена зелена светлина: факултативното изучаване на майчин език отпада от учебните планове за 1973-1974 г., а през 1975 г. турските театри са слети със съответните окръжни. Развитието на турска национална култура в България практически спира.

На вече споменатия пленум от февруари 1974 г., секретарят на ЦК на БКП по идеологическите въпроси Александър Лилев призовава за „идейно-политическото приобщаване на населението от турски произход”, наблягайки на атеистичната „преработка” на семейните и други празници и обреди. Но постепенно българското партийно-държавно ръководство започва да си дава сметка, че взетите от него мерки не дават очаквания резултат. Ислямските обичаи продължават да бъдат практикувани от значителна част от турското и помашкото население. „Предпазният вентил” на емиграцията също няма желания ефект: турското малцинство нараства с по-високо от средното за страната темпо и през 1980 г. продължава да бъде над 9 % от населението. В течение на 70-те години в апарата на ЦК се обсъждат „тревожни” демографски прогнози⁹⁶. Турците се възприемат все повече като заплаха за териториалния интегритет на страната и управниците се колебаят между различни варианти за „приобщаването” им. Сред решенията в традиционния жанр „издигане на битовото равнище на турското население” и мерките за възпитанието му в духа на „социалистическия патриотизъм” се прокрадва идеята за масово изселване, а и за преименуване по модела на помаците⁹⁷.

Основа за подобно решение е тезата, че не само българоезичното, но и турскоезичното мюсюлманско население в България е от „български етнически корен”. Същата постановка е в процес на „доказване” от академичните учени – историци, етнографи и др. –, които публикуват сборници от документи и етногенетични разработки относно „потурчването” на част от българите през

⁹⁵ Стоянов, пак там, с. 143.

⁹⁶ Груев, Калъонски, пак там, с. 119-120.

⁹⁷ Например в докладна записка на отдел „Пропаганда и агитация” към ЦК от 1980 г.: Ангелов, *Строго поверително!*, с. 19-20.

османската епоха⁹⁸. Съответно, преименуването на турците би било възстановяване на историческата справедливост: то се мисли като „възраждане“ на българската идентичност на население, „денационализирано“ по силата на трагични исторически обстоятелства. Всъщност първите мерки в тази насока са вече взети през 1975 г., когато покрай помаците са преименувани и отделни групи турци в Смолянско и други части на Родопите. Изтъкнатият в случая аргумент е, че те са потомци на смесени бракове с околното „българомохамеданско“ население⁹⁹. От същата година започва записването с българско име на децата с един родител с (рождено или сменено) такова: практика, която става задължителна през 1982 г.

В началото на 80-те се засилва преследването на мюсюлманските ритуали и облекло, забранява се строежът на джамии, а през първата половина на 1984 г. – и говоренето на турски език на обществени места, за което се налагат високи глоби. Същевременно се увеличава индивидуалният натиск за смяна на името при заемане на определени служби в администрацията, партийната йерархия или в стопанската сфера, при получаване на ново жилище и пр. Между пролетта на 1982 и края на 1984 г. са преименувани около 50 000 души, сред които избегналите предишните кампании помаци и цигани-мюсюлмани.

Засиленото потисничество над турската общност довежда до непредвидена и необичайна последица: тероризъм. На 30 август 1984 г. на паркинга на варненското летище избухва бомба, която ранява две жени. На същия ден в чакалнята на пловдивската гара детонация убива една жена и ранява още 42 души. Месеци след това, на 9 март 1985 г., е взривен вагон за майки с деца във влака Бургас-София, при което загиват 7 пътника, а във фоайето на хотел „Сливен“ са ранени 23 души от друга бомба. Прави се опит за атентат и на плажа „Дружба“ до Варна. Впоследствие са задържани като извършители четирима етнически турци, от които трима са осъдени на смърт¹⁰⁰. По-късно тези случаи започват да се сочат като потвърждение за основателността на „тревогите“ на Партията от нарастването на турския национализъм.

2.3. „Възродителният процес“ и „голямата екскурзия“ (1984-1989 г.)

Запазените документи на партийния връх обаче не предвещават „окончателното решение“ на „националния въпрос“ през зимата на 1984-1985 г.¹⁰¹. Масовото преименуване на българските турци, наречено „възродителен процес“, е до голяма степен изненада както за тях, така и за етническото мнозинство. Но на фона на репресивните мерки и на вече извършените смени на лични имена, то не е нелогично. По всяка вероятност идеята за този акт кристализира най-напред в

⁹⁸ Петър Петров, *По следите на насилието. Документи и материали за помохамеданчвания и потурчвания*, София: Наука и изкуство, 1972 (преиздадено в преработена и разширена версия през 1987 г.). Повече по въпроса: Груев, Калъонски, пак там, с. 124-127.

⁹⁹ Иванова, пак там, с. 128-144.

¹⁰⁰ И четиримата са бивши агенти на Държавна сигурност, но версията, че атентатите са провокации на българската политическа полиция, изглежда неправдоподобна: Стоянов, пак там, с. 162.

¹⁰¹ На 8 май 1984 г., Политбюро отново обсъжда „приобшаването“ на българските турци към „делото на социализма“ чрез поощряване на смесените бракове, контрол върху мюсюлманските свещенослужители, колонизация на етнически българи в смесените райони, налагане на българския език и т.н.: Ангелов, пак там, с. 79-134. Живков отбелязва близкия „етногенезис“ на турците, но се декларира против евентуалното им убеждаване, че са от българско потекло. На 20 юни 1984 г., Политбюро запознава първите секретари на ОК с решенията: Ангелов, пак там, с. 135-144.

непосредственото „експертно” и политическо обкръжение на първия партийно-държавен ръководител. Сред възможните му (съ)автори наред с Тодор Живков се посочват Георги Джагаров (заместник-председател на Държавния съвет), академиците Ангел Балеvски (председател на БАН) и Пантелей Зарев, Пенчо Кубадински (председател на НС на ОФ), началникът на кабинета на Живков Милко Балеv, секретарят на ЦК по идеологическите въпроси Стоян Михайлов, вътрешният министър Димитър Стоянов¹⁰².

На 10 декември 1984 г. със заповед на последния се нарежда на окръжните управления на МВР и на първите секретари на ОК на БКП да подготвят преименуването на „български граждани от турски произход във всички окръзи, където има такова население”¹⁰³. Кампанията започва в края на декември 1984 г. и завършва през февруари 1985 г. Най-напред са сменени личните имена в Кърджалийски и Хасковски окръг, а после и в Североизточна България, където евентуалните „провокатори” били вече арестувани или мобилизирани за военно обучение. Повтаря се вече отработеният с помаците сценарий: селищата биват блокирани от силите на реда (милиция, войски на МВР, гранични войски) и сплашвани със стрелба във въздуха, вкарват се танкове и бронетранспортъори. Едновременно с това, партийният актив и административната машина действат на пълни обороти: за изключително краткия период на кампанията са сменени личните документи на над 800 000 души. Също като при помаците, не са забравени и имената на покойните роднини, а на места биват унищожени мюсюлманските гробища.

Още в самото начало на „възродителния процес” се стига до сблъсъци и жертви. Най-масови протести се организират в Бенковски, Кърджали, Момчилград, село Груево (Момчилградско), Джебел, Крумовград и др., като навсякъде са разпръснати с въоръжена сила. В Ябланово (Котленско) местните блокират пътищата към селото, което е превзето впоследствие с танкове. Сблъсъци има и в Търговишко и Шуменско. Броят на ранените остава неясен, както и на убитите: 7 етнически турци, според участвали в кампанията „възродители”, 24 само в Югоизточна България, според сведения на ДПС¹⁰⁴. Мнозина умират по-късно от нанесените им побои, хиляди са изпратени в лагери и затвори, цели семейства са интернирани.

Вероятно за пръв път изразът „възродителен процес” е официално използван от секретаря на ЦК на БКП и бъдещ министър-председател Георги Атанасов в доклад, изнесен на съвещание на партийно-държавния връх от 18 януари 1985 г. Кампанията е видяна като „исторически акт, с който се заличава последният белег на турското робство върху снагата на нашия народ”, а самото преименуване е оруеловски наречено „възстановяване на българските имена”¹⁰⁵.

¹⁰² Груев, Калъонски, пак там, с. 135-136. Според някои сведения, първоначално се е предвиждало преименуването на около 100 000 души: Ялъмов, пак там, с. 392.

¹⁰³ Според журналистическото разследване на Татяна Ваксберг, „Технология на злото”, *Сега*, 5 февруари 2001 г., цитирано от Ялъмов, Груев и Калъонски.

¹⁰⁴ Груев, Калъонски, пак там, с. 141; други оценки при Стоянов, пак там, с. 163-166; Ялъмов, пак там, с. 398-401. Сред жертвите е и 17-месечното момиченце Тюркян, загинало при демонстрация край село Могиляне (Кирковско).

¹⁰⁵ Ангелов, пак там, с. 160-171. На съвещанието се обсъжда по-специално прехвърлянето на кампанията в Северна България.

Същевременно се българизират последните две периодически издания на турски, спират се радиопредаванията на същия език, продължава премахването на турски топоними и т.н. Ако обаче преименуването на помаците от началото на 70-те е успешно скрито от международната общност, „възродителният процес“ не остава без отглас. Ситуацията особено се усложнява от факта, че в случая съществува и съседна „държава-майка“.

Втората половина на 80-те години е време на истинска дипломатическа и пропагандна война между София и Анкара, макар и двустранните отношения да не се прекъсват. Двете държави не изпускат възможност за заклеяване на съседа на международни форуми като ООН, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, и пред съюзниците си от Варшавския договор, съответно от НАТО. Докато Турция критикува бруталното нарушаване на основни човешки права в България, последната се позовава на проблема с кюрдите, инвазията в Кипър, арменския геноцид и др. В самата Турция се провеждат масови митинги в защита на „сънародниците“: общественият климат е нажежен, издигат се и лозунги за военна инвазия в България¹⁰⁶. В същата пък пропагандната машина на комунистическия режим громи „пантюркизма“ и „намесата във вътрешните работи“, бълвайки и „исторически сведения“, доказващи „българския корен“ на турскоезичното население¹⁰⁷. Последните са доставяни от мобилизирани за тази цел историци, някои от които (Илчо Димитров, Страшимир Димитров) са привлечени в апарата на ЦК на БКП. Активизира се „културният фронт“: (пре)издават се десетки книги, посветени на „турското робство“, произвеждат се множество документални, а също и игрални филми като *Време разделно* (завършен в края на 1987 г.).

Все до 1989 г. Живковото ръководство очаква външнополитическата ситуация да се успокои, позовавайки се на деликатната позиция на Турция около кюрдската съпротива. Но в конфронтацията се включват и западните медии и правозащитни организации, които разгласяват потъпкването на правата на турското население в България. На всичкото отгоре и Съветският съюз е резервиран, особено след предприетата от Михаил Горбачов „перестройка“. Отношенията с Турция не се нормализират дори след подписването с тази цел на двустранен протокол в Белград (23 февруари 1988 г.). Нещо повече: изостря се и вътрешнополитическият контекст, тъй като новопроизведените „граждани с възстановени имена“ не приемат тезата за българското си потекло. В периода 1985-1989 г. са разкрити десетки нелегални съпротивителни групи на етнически турци. Около 100 души са арестувани като членове на тайната организация „Дългата зима“, а след това – още 200 активисти на Турско националноосвободително движение в България¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Относно българо-турската конфронтация през периода 1985-1988 г.: Стоянов, пак там, с. 166-177, 182-200; Ялъмов, пак там, с. 434-442; Груев, Калъонски, пак там, с. 144-148.

¹⁰⁷ Например Христо Христов (ред.), *Страници от българската история. Очерк за ислямизираните българи и национално-възродителния процес*, София: Наука и изкуство, 1989. Изданието е резултат на обсъждания в Политбюро на 12 март 1988 г. тезиси по „възродителния процес“: Ангелов, пак там, с. 346-366.

¹⁰⁸ Начело е философът Меди Доганов (Ахмед Доган). Имайки предвид, че както самият той, така и много други членове на тези организации са бивши агенти на Държавна сигурност, някои автори смятат, че тъкмо последната е в основата на създаването им: Груев, Калъонски, пак там, с. 179. По-подробно за турското съпротивително движение: Ялъмов, пак там, с. 442-458.

Към началото на 1989 г. българските партийно-държавни ръководители започват да си дават сметка, че „възродителният процес“ е изправен пред провал. Въпреки всички мероприятия, говоренето на турски език на обществени места не спира и дори става демонстративно, „българите с възстановени имена“ използват вместо тях рождените си, продължава носенето на обичайното мюсюлманско облекло и честването на религиозни празници и ритуали. Комунистическите управници предприемат нови мерки (като преселване на турски семейства в преобладаващо български райони в западната част на страната) и обсъждат други (като колонизиране на смесените райони с български семейства, включително с етнически българи от СССР). В крайна сметка обаче се прибегва до едно вече използвано средство: изселване в Турция.

Прелюдия на масовата емиграция от лятото на 1989 г. са серия гладни стачки и протести в края на март и април, организирани в селища с турско население. Те зачестяват около приемането от Народното събрание на нов закон за задграничните паспорти. С него, считано от 1 септември 1989 г., се либерализира пътуването на българските граждани зад граница, но сред турското население се разпространяват слухове, че новите паспорти са временна мярка и ще се издават изборително¹⁰⁹. Изселническите настроения сред част от общността се смесват с исканията за връщане на имената и на правото на общуване на майчин език, формулирани от нова организация: Демократична лига за защита правата на човека. Същата разпространява петиции до българското партийно-държавно ръководство, до чуждестранни медии и дипломатически представителства, подготвяйки и по-масово надигане около насрочената за края на май конференция в Париж на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. Макар службите на ДС да вземат необходимите мерки за „неутрализиране“ на турските активисти, скоро положението излиза от контрол.

На 20 май се организира масов митинг в село Пристое (Шуменско) и до края на месеца протестът обхваща редица други селища в Североизточна България (Каолиново, Шумен, Търговище, Омуртаг, Разград, Дулово, Исперих, Добрич). Оттам вълненията се прехвърлят и на юг (Джебел). Хиляди хора излизат по улиците, настоявайки за връщане на отнетите им човешки и културни права, за освобождаване на арестуваните около кампанията по смяна на имената и пр. Демонстрациите прерастват на места в безредици, при които органите на реда използват сълзотворни гранати, милиционерски палки, противопожарни коли, танкове, бронирани машини, бойното изкуство на „червени барети“, гумени, а и бойни куршуми. Между 7 и 10 души загиват при сблъсъците в Каолиново, Тодор Икономово (Шуменско), Езерче (Разградско) и др., а стотици са ранени¹¹⁰.

Бруталното потушаване на протестите, известни като „майските събития“, е съпроводено и с бързо експулсиране от страната на стотици турски активисти. Така управляващите се ориентират към решение, зададено от Тодор Живков още в хода на преименуването през януари 1985 г. Тогава първият в партийно-държавната йерархия препоръчва изселването в Турция на 100-150 000 души¹¹¹. Същият взема думата на 29 май 1989 г. в обръщение по националната телевизия и радио, в което

¹⁰⁹ Стоянов, пак там, с. 201.

¹¹⁰ Ялъмов, пак там, с. 459-463.

¹¹¹ Ангелов, пак там, с. 175.

призовава Турция да отвори границата си за всички български граждани, които желаят „да останат и да живеят там”¹¹². Няколко дни по-късно Турция наистина отваря границата си, а българските власти започват ускорено издаване на задгранични паспорти на представители на малцинството – няколко месеца преди предвидената в закона дата 1 септември. Официално изселниците са „туристи”, свободно възползващи се от новите паспорти: затова и емиграцията от лятото на 1989 г. остава известна с евфемизма „голямата екскурзия”.

Нейното провеждане е свързано с нова ескалация на външнополитическото напрежение: Турция обявява готовността си да приеме всички желаещи да се изселят, обвинявайки България в прогонването им, а последната категорично отхвърля това „внушение” и започва да „изобличава” югоизточната си съседка в спекулиране с настроенията на „българските мюсюлмани”¹¹³. Те, от своя страна, се впускат в трескава подготовка за напускане на страната, окачествена от българските управляващи като „масова психоза”. Ясно е обаче, че партийно-държавният връх има полза и по определен начин насърчава тази развръзка. На среща на Политбюро с първите секретари на ОК на БКП и други ръководители, проведена на 7 юни, Тодор Живков заявява, че „такава психоза на нас ни е необходима, тя е добре дошла”. Той потвърждава, че целта е да се изселят „200-300 хиляди души от това население”, защото в противен случай след 15 години България няма да я има или щяла да е нещо като Кипър¹¹⁴. В много случаи местните власти упражняват натиск над етническите турци, поставяйки срок за получаване на задгранични паспорти, и практически изгонват цели семейства¹¹⁵.

В тази обстановка, по пътищата, водещи към българо-турската граница, се извиват колони от автомобили, в които хилядите изселници се опитват да поберат набързо опакованото си най-необходимо имущество. Много често те продават или са принуждавани да продадат на безценица недвижимата си собственост, а също и част от движимата¹¹⁶. Всеки ден между 2 000 и 4 000 души преминават границата: темпо, при което Турция не е в състояние да осигури адекватен прием на бежанците. В крайна сметка, на 21 август тя затваря границата. От началото на юни до тази дата около 360 000 етнически турци успяват да напуснат България. Започва и обратен процес, при който в рамките на три месеца около 40 000 се връщат. Причини за такова решение са проблемите при настаняване и намиране на работа, трудности по приспособяване към новия социално-икономически контекст и др.

Възвръщениците са добре дошли за всекидневно въртящата се пропагандна машина на комунистическия режим. Българските медии описват „мизерните условия” в Турция, чието „двуличие” накарало „гражданите с възстановени имена” да се върнат в „истинската” си родина, осъзнавайки своята „българска” принадлежност. Благословени от режима журналисти и общественици започват да вменяват на изселниците и чувство на вина за икономическите проблеми вследствие на масовото напускане на страната. Особени затруднения възникват при

¹¹² Истината за „възродителния процес”. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП, София: ИИЕ, 2003, с. 43.

¹¹³ По-подробно по въпроса: Стоянов, пак там, с. 207-214.

¹¹⁴ Истината за „възродителния процес”, с. 86-87.

¹¹⁵ Ялъмов, пак там, 472-473; Бюксеншютц, пак там, с. 177-178.

¹¹⁶ Лично Тодор Живков съветва местните власти да „сложат ръка” на къщите на изселниците: Груев, Калъонски, пак там, с. 191-192.

прибирането на реколтата, като в отговор управляващите предприемат различни мобилизационни мерки: организират се селскостопански бригади, включително с участие на армията. Българското общество е, от своя страна, до голяма степен индоктринирано от ежедневно отправяните към бежанците упреци в „предателство към родината“¹¹⁷. Мнозина „българи с традиционни имена“ обвиняват турците в непризнателност за отдавна изчезнали привилегии (фамозните квоти за висше образование), без да си дават сметка за дискриминационните мерки, съществували дори преди „възродителния процес“ (сред тях и службата в строителни войски, резервирана за младежи от малцинствата).

Все пак, проходащата през 1988-1989 г. българска опозиция като цяло симпатизира на турското малцинство и настоява за връщане на мюсюлманските имена и за възстановяване на другите му права. Този проблем е централен и за все по-силния международен натиск над управниците в София. Така съпротивата на турците срещу асимилационната политика на комунистическия режим става катализатор на падането му през ноември 1989 г. Следват нови митинги и гладни стачки за връщане на имената, които водят до официалното преразглеждане на „възродителния процес“. На пленум на ръководството на БКП, проведен на 29 декември 1989 г., новият партиен шеф Александър Лилев приписва вината за преименуването на „тюркоезичното и мюсюлманско население“ на низвергнатия Живков и на приближения му кръг. По такъв начин скандалната мярка, причинила страдания на стотици хиляди души, е сведена до допуснати от няколко човека „извращения“. Случилото се в периода 1984-1989 г. все пак несъмнено се вписва в една по-дългосрочна хомогенизационна логика на комунистическия режим.

„Единната социалистическа нация“: заключение

След смяната на имената на турското население българските партийно-държавни ръководители могат да се похвалят: *„Другарки и другари, Народна Република България е еднонационална държава, нейната територия не включва никакви чужди области и българският народ не съдържа никакви части от други народи или нации“*¹¹⁸. Въпреки интернационалистическата си реторика, след 40-годишно управление комунистическите управници успяват да постигнат, ако не действителна, поне симулативна национална хомогенност, крепяща се на репресивния апарат на режима и на интензивното индоктриниране на населението посредством образователната система и медиите. Разгледаните дотук въпроси – македонският и политиката към помаците и турците – са несъмнено най-представителни за еволюцията на партийната линия. Те все пак не изчерпват националната политика на българския комунизъм и се вписват в контекста на други случаи на национална хомогенизация. През годините на комунистическото управление някои етнически и религиозни общности почти изчезват или най-малкото изглеждат асимилирани в средата на доминантния български етнос. При други обаче асимилацията се проваля напълно.

На единия полюс се намират евреите и арменците, двете „показни малцинства“ на режима. От спасените през Втората световна война близо 50 000 евреи, над 32 000 напускат комунистическа България в посока Израел само между

¹¹⁷ За разлика от селското стопанство, проблемите възникнали в промишлената сфера изглеждат преувеличени от пропагандата: Бюксеншютц, пак там, с. 182-183.

¹¹⁸ Милко Балев, цитиран при Бюксеншютц, пак там, с. 150.

октомври 1948 и май 1949 г. През 1956 г. техният брой е около 6 400 души и продължава да намалява. Малкият брой на евреите, слабата им етническа маркираност и високата им степен на обществена интеграция предотвратяват евентуални мерки на насилствена хомогенизационна политика. Същото важи и за над 20-те хиляди арменци. По-голямата търпимост на комунистическите управници към двете малцинства се дължи и на факта, че те не са свързани със съседни „държави-майки“, които да „застрашават“ териториалния интегритет на страната. Затова пък татарите, по численост близки до евреите и няколко пъти по-малко от арменците, са прицел – наред с помаците – на специални решения, които да предотвратят „турчеенето“ им. Толерантността на Партията е все пак относителна. Наистина арменците и евреите не са лишени от личните си имена и дори от традиционната си именна система, но през 60-те години техните училища са закрити, а съответният малцинствен език става факултативен предмет с пренебрежим брой часове. Това са единствените две общности, които запазват до края на режима своите казионни „културно-просветни“ организации, създадени в сталинската епоха. Но дейността на същите е постепенно сведена до минимум.

На другия полюс се намира едно наистина многобройно малцинство: циганите (ромите). Имайки предвид тяхната численост, особените им културни характеристики и външна стигматизираност¹¹⁹, претенцията на комунистическите управници за тотална етническа унификация изглежда съвсем абсурдна. Макар и несвързани със съседна държава, ромите стават обект на активна политика. На първо време „народната власт“ се опитва да изгради у тях обща етническа идентичност, лансирайки културно-просветни нововъведения като при другите малцинства: масова обществена организация, периодически издания и театър на роден език, специални училища, които трябва да ликвидират огромния процент неграмотност сред това население¹²⁰. През 1958 г. се предприемат и мерки по заселването на около 14 000 чергаруващи роми. Но модернизаторската политика на режима не дава убедителни резултати, отчасти и поради непоследователността му: вестниците и културните институции са закрити в края на 50-те години; вместо да доведат до асимилиране, основаните училища и интернати се превръщат във фактор на маргинализиране на общността. Усядането на номадските групи пък води до умножаване на гета, с които властта не успява да се пребори. В някои

¹¹⁹ Трябва да се подчертае, че „циганите“ представляват хомогенна маса само от външната гледна точка на останалите националности. Само част от тях се самоопределят като роми, имайки при това паралелни етноними като *калдараши*, *йерлии*, *рудари* и много други. Сред тях има мюсюлмани, често смятащи се за турци, и християни, при които отделни индивиди и семейства се самоопределят като българи. Някои говорят вместо ромски други езици като турски, български или румънски. Оттук и проблемът с определянето на точната бройка на „общността“. В преброяванията през комунистическата епоха и непосредствено след нея (1992 г.) числеността на деклариращите се като цигани варира от 170 000 до около 313 000. В края на 70-те и през 80-те години органите на МВР извършват секретни преброявания не само на смятащите се за цигани, но и на считаните за такива от околното население. Подобно „преброяване“ от януари 1989 г. дава числото 576 927 души или 6,45 % от населението на България. По-подробно при Елена Марушиакова, Веселин Попов, *Циганите в България*, София: Клуб '90, 1993, с. 88-143.

¹²⁰ Според преброяването от 1946 г., 81 % са неграмотни. След падането на режима, през 1992 г., този дял е малко над 11 %. Относно просветата и изобщо политиката към циганите през комунистическата епоха: Бюксеншютц, пак там, с. 34-64.

случаи тя поддържа явни дискриминационни механизми: младежите служат в строителни войски и т.н.

Покрай модернизационните мотиви и дискриминационните последици, партийно-държавната политика има и ясен национално-хомогенизационен аспект. Той е най-силно изразен по отношение на част от циганското население: мюсюлманите, т. нар. „турски цигани” (*хорохане рома, агупти*). Решението на Политбюро на ЦК на БКП от април 1962 г. относно отделното третиране на помаците спрямо турците предписва същото и за татарите и за циганите-мюсюлмани. От този момент започва и смяната на тюрко-арабските имена на последните – процес, който се проточва около две десетилетия, тъй като се осъществява по различно време при отделните групи. Той протича сравнително безболезнено, за разлика от преименуването на помаците и турците, като завършва с „възродителния процес”. Тъй като властта не стига дотам да обяви, че и циганите са от български произход, те просто изчезват като понятие. Очевидно основният залог в случая са пак турците: тяхната общност изглежда не само твърде голяма, но и разполага със съседна „държава-майка”. Първоначално Партията взема мерки турското малцинство да не нараства с асимилирането на роми, българоезични мюсюлмани и татари, а през 80-те години и директно го зачерква.

До „единната социалистическа нация” на българския комунизъм се стига в няколко етапа. През сталинския (1944-1956 г.), режимът громи „великобългарския шовинизъм” и не само не отрича наличието на етнически малцинства в страната, но и съдейства за конструирането на тяхна „прогресивна” по характер култура. В случая с ромите и с „македонците” се стига и до лансирането на идентичност, която не съществува като национална при голяма част, дори при мнозинството от визираната общност. Идването на Тодор Живков на власт е последвано от преразглеждането на предишната линия и връщане към някои традиционни разбирания по българския „национален въпрос”, видимо вече в края на 50-те. През 60-те години кристализира и новата политика, която през 70-те и 80-те реабилитира схващанията на заклеявания по-рано „буржоазен национализъм”. Нещо повече: стига се до задачи, които последният никога не е поставял на дневен ред.

Термини като „македонци” и „македонско население”, широко използвани макар и с друга семантика в началото на века, стават политически напълно некоректни. Българските периодически издания от 20-те-началото на 30-те години, занимаващи се с македонския въпрос, изглеждат със сигурност по-плюралистични от изчистения схоластичен национализъм на публикациите през 70-те или 80-те. На българизация са подложени не само помаците – жертви и на предишни „възродителни” кампании –, но и многобройното турско и циганско малцинство. Много по-ефективно е и националистическото индоктриниране на доминантния етнос. Строгата партийна йерархия, подчинеността на всички административни, икономически и „културни” звена, както и стриктно контролираната затвореност на комунистическата държава гарантират „по-добри” резултати в сравнение с предшествашите режими. В някои отношения България дори задминава националистическата еволюция на останалите комунистически страни. Чаушеску продава румънските евреи и немци на „майчините” им държави, а към края на управлението му се ограничава кръщаването с „чисто” унгарски имена. Но все пак

в Румъния не се стига до масово преименуване, нито до премахване на обучението на унгарски език или до забрана на публичното му използване.

Развитието на българския комунистически режим от „интернационализъм” към национализъм може да изглежда парадоксално, но е такава само на пръв поглед. Неговото обяснение е все пак далеч от инструменталистките интерпретации, прокарани в голяма част от съвременната литература върху комунистическа Източна Европа. Еволюцията в националистическа посока не е резултат на хладно пресметната стратегия на новия партиен елит след сталинската епоха: поне не повече отколкото фаворизирането на малцинствата през предходния период. Насърчаването на националните „ценности” не изглежда резултат на взети от ръководителите мерки срещу народно недоволство от кухите класово-идеологически клишета. Нито пък на реална заплаха от страна на малцинствата – напротив на апологетично изтъкваните измислени обяснения на „възродителния процес” (искания за „турска автономия”, опасност от „кипърски вариант” в България и т.н.).

Националистическата тенденция не е и резултат единствено на натиск „отдолу”, въпреки че подобни случаи има: от страна на бивши „македонстващи” в посока затвърждаване на тона към Белград, или от родинци, настояващи за реабилитация на самите себе си и на своята дейност. Макар и заслугата на благословени от режима интелектуалци да е несъмнена, инициативите в националната политика са формулирани именно „отгоре”, от най-висшето партийно ръководство, като самите тези интелектуалци често спадат към най-близкото обкръжение на Първия.

При това, макар и да става дума за постепенна еволюция, би било грешка първата, „интернационалистическа” фаза на режима да се вижда – в комунистически термини – като „национално-нихилистична”. Още в самото начало стратегията на комунистите е насочена както към консолидиране на тяхната власт, така и на „държавността”. Проявява и националистическата им формираност: в препирните около българо-югославската федерация и в пропагандната война срещу Титовия „шовинизъм”, в антитурските изказвания на Георги Димитров и т.н. Мерките на „културна автономия” за малцинствата трябва да затвърдят легитимността на новата Народна република България, не да я поставят под съмнение. Наследените национални каузи претърпяват определена модификация, която след 1956 г., при липсата на Сталиновите политически формули, се еманципира от наложените рамки. Национализмът все повече хармонира с търсеното укрепване на държавността, в частност спрямо съседи като Югославия и Турция. Необходимостта от строг контрол върху комунистическата държава се преплита с традиционна национална култура, в която партийните ръководители са социализирани. В този смисъл национализмът е не „последното убежище” на комунизма, а най-естествената му среда, поне след идването му на власт.

Цитирани архивни фондове и описи:

АМВнР, оп. 27.

ДА-Благоевград, ф. 2, оп. 1, 6, 7.

ДА-Благоевград, ф. 5, оп. 1.

НА-БАН, ф. 88, оп. 3.

ЦДА, ф. 1-6, оп. 5, 6, 8, 12, 13, 34, 35, 36, 40, 64, 66.

ЦДА, ф. 141, оп. 9, 10, 11.

Цитирана литература:

Ангелов, Веселин, *Вик в съня. Материали за съпротивата на Владимир Поптомов срещу македонизацията в Пиринския край (1944-1949)*, София: Симолини, 2005.

Ангелов, Веселин, „Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948-1956)”, *Исторически преглед*, 1996 / 5.

Ангелов, Веселин, *Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989). Документи*, София: Симолини, 2008.

Ангелов, Веселин, *Хроника на едно национално предателство*, Благоевград: УИ Неофит Рилски, 1999.

Баев, Йордан, „Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години”, *Военноисторически сборник*, 1994 / 1.

БКП, Коминтернът и македонският въпрос, том 2, София: ГУА при МС, 1999.

Бюксеншютц, Улрих, *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944-1989*, София: МЦПМКВ, 2000.

Велјановски, Новица, *Македонија во југословенско-бугарските односи, 1944-1953*, Скопје: ИНИ, 1998.

Германов, Стоян, „Началото на преоценка на българската политика по македонския въпрос (1948-1963 г.)”, *Македонски преглед*, 2003 / 1.

Груев, Михаил, *Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959)*, София: ИК Кота, 2003.

Груев, Михаил, „Паспортизацията от 1953 г. и българите мюсюлмани”, В: Искра Баева (изд.), *Иронията на история. Сборник в памет на проф. М. Лалков*, София: УИ Св. Климент Охридски, 2004.

Груев, Михаил, Калъонски, Алексей, *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, София: ИИБМ, ИОО, 2008.

Даскалов, Георги, *Българо-югославските политически отношения 1944-1945*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1989.

Димитров, Георги, *Дневник. 9 март 1933 – 6 февруари 1949*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1997.

Добринов, Дечо, „Тодор Александров и македонското революционно движение”, *Векове*, 1980 / 1.

Драгойчева, Цола, *Из моите спомени. На класови и интернационалистически позиции*, София: Партиздат, 1979.

Драгойчева, Цола, *Повеля на дълга. Спомени и размисли*, том 3: *Победата*, София: Партиздат, 1979.

Драгойчева, Цола, *Такава е истината*, София: Партиздат, 1981.

Дюлгеров, Петър, *Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани*, София: Христо Ботев, 2000.

Единството на българския език в миналото и днес, София: БАН, 1978.

„За всестранно развитие на българо-югославските отношения”, *Работническо дело*, 24 юли 1978.

Иванова, Евгения, *Отхвърлените „приобщени” или процесът, наречен „възродителен” (1912-1989)*, София: ИИЕХ, 2002.

Истината за „възродителния процес”. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП, София: ИИЕ, 2003.

Къосев, Дино, *Борбите на македонския народ за освобождение*, София: Народна просвета, 1950, 1952.

Къосев, Дино, *История на македонското национално-революционно движение*, София: НС на ОФ, 1954.

Лалков, Милчо, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския Югоизток (1944-1948 г.)*, София: Век 22, 1993.

„Македония – не повод за раздори, а фактор на дружба и сътрудничество”, *Отечествен фронт*, 9 февруари 1979.

Македония. Сборник от документи и материали, София: БАН, 1978.

Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944-1952 г.), София: УИ Св. Климент Охридски, 2004.

Македонският въпрос. Историко-политическа справка, София: БАН, 1968.

- Марушиакова, Елена, Попов, Веселин, *Циганите в България*, София: Клуб '90, 1993.
- Мирчев, Кирил, *За македонския литературен език*, София: Наука и изкуство, 1952.
- Мичев, Добрин, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения (9.XI.1944 – 1949)*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1994.
- Палешутски, Костадин, *Югославската комунистическа партия и македонският въпрос (1919-1945)*, София: БАН, 1985.
- Панайотов, Любомир, Палешутски, Костадин, Мичев, Добрин, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения*, София: ИИ на БКП, 1987.
- Пандев, Константин, *Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903 г.*, София: Наука и изкуство, 1979.
- Петров, Петър, *По следите на насилието. Документи и материали за помохамеданчвания и потурчвания*, София: Наука и изкуство, 1972.
- Стоянов, Валери, *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, София: Лик, 1998.
- Требст, Стефан, *Бугарско-югословенската контроверза за Македонија 1967-1982*, Скопје: ИНИ, 1997.
- Трифонов, Стайко, „Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944-1989)”, В: *Страници от българската история*, кн. 2, София: Просвета, 1993.
- Христов, Христо (ред.), *Страници от българската история. Очерк за ислямизираните българи и национално-възродителния процес*, София: Наука и изкуство, 1989.
- Црвенковски, Крсте, *На браникот на македонската самобитност – материјали од политичките разговори за македонското прашање*, Скопје: ИНИ, 1998.
- Яльмов, Ибрахим, *История на турската общност в България*, София: Илинда-Евтимов, 2002.
- Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*, New York: Harcourt, Brace & World, 1962.
- King, Robert, *Minorities Under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1973.
- Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Nedeva, Ivanka, Kaytchev, Naoum, „IMRO Groupings in Bulgaria after the Second World War”, In: James Pettifer (ed.), *The New Macedonian Question*, Basingstoke and London: Macmillan Press, 1999.
- Verdery, Katherine, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991.

Препоръчителна литература:

- Ангелов, Веселин, „За ролята и мястото на Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. за формиране и провеждане на българската политика по македонския въпрос”, *Минало*, 2001 / 1.
- Ангелов, Веселин, *Отличен българин с името Герасим. Страници от въоръжената съпротива срещу комунистическия режим в Пиринска Македония (1947-1948 г.)*, София, 2001.
- Василева, Бойка, *Евреите в България 1944 – 1952 г.*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1992.
- Даскалов, Георги, *Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и nihilизма на София (Егейските бежанци през 40-те – 80-те години на XX век)*, София: МНИ, 2007.
- Етническата картина в България (Проучвания 1992 г.)*, София: Клуб'90, 1993.
- Јотевски, Васил, *Националната афирмација на Македонците во Пиринскиот дел на Македонија 1944-1948*, Скопје: ИНИ, 1966.
- Кръстева, Анна (ред.), *Общности и идентичности в България*, София: Петекстон, 1998.
- Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция*, София: МЦПМКВ, 1998.
- Николов, Райко, *Дипломатия на четири очи: из дневника на един български посланик в Югославия (1978-1984)*, София: УИ Св. Климент Охридски, 1995.
- Огнянов, Любомир, „Отношенията между България и Югославия (1949-1956)”, *Минало*, 1996 / 3.
- Палешутски, Костадин, *Югославската комунистическа партия и македонският въпрос (1919-1945)*, София: БАН, 1985.
- Русанов, Валерий (ред.), *Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите*, София: ЦИД, Фондация „Фридрих Науман”, 1992.
- Стамова, Марияна, „Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953-1963 г.)”, *Известия на Държавния архив*, 74, 1997.
- Стамова, Марияна, „Тито, Тодор Живков и македонският въпрос (1963-1967 г.)”, *Минало*, 1999 / 2.

- Brunnbauer, Ulf, "Diverging (Hi-)Stories: The Contested Identity of the Bulgarian Pomaks", *Ethnologia Balkanica*, 3, 1999.
- Eminov, Ali, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London: Hurst & Co., 1997.
- Höpken, Wolfgang, "From Religious Identity to Ethnic Mobilization: The Turks of Bulgaria before, under and since Communism", In: Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (ed.), *Muslim Identity and the Balkan State*, London: Hurst & Co., 1997.
- Karagiannis, Evangelos, *Zur Ethnizität der Pomaken Bulgariens*, Münster: Lit-Verlag, 1997.
- Karpat, Kemal (ed.), *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul: İsis, 1990.
- Konstantinov, Yulian, "Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity: The Case of the Bulgarian Pomaks", In: Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (ed.), *Muslim Identity and the Balkan State*, London: Hurst & Co., 1997.
- Palmer, Stephen, King, Robert, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Hamden, Connecticut: Archon Books, 1971.
- Şimşir, Bilâl, *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Ankara : Bilgi, 1986.